Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Філологічний факультет
Кафедра сучасної української мови

# ІМЕННИКОВА СИНОНІМІКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ ЗБАГАЧЕННЯ СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ УЧНІВ (НА МАТЕРІАЛІ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» ЗА РЕД. А. КРИМСЬКОГО І С. ЄФРЕМОВА ТА СУЧАСНИХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ)

**Кваліфікаційна робота**

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:
здобувач другого рівня вищої освіти
ОП Середня освіта (українська мова і література)
спец. 014.01 «Середня освіта (українська мова та література)»
**Сидоряк Анастасія Іванівна**

Керівник: д. ф. н., проф. **Тетяна ГУЦУЛЯК**

**Рецензенти**: д. ф. н., проф. **Людмила ТКАЧ**; к. ф. н., заступник начальника відділу інституційного аудиту і позапланового контролю Управління державної служби якості освіти у Чернівецькій області **Інна ЧЕРКЕЗ**.

**До захисту допущено**:
протокол засідання кафедри № 7
від «25»листопада 2025 р.
Завідувач кафедри _____ проф. Світлана ШАБАТ-САВКА

Чернівці – 2025

**ЗМІСТ**

**АНОТАЦІЯ ..... 4**

**ANOTATION ..... 5**

**СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ..... 7**

**ВСТУП ..... 8**

**РОЗДІЛ 1 ..... 13**

**ІСТОРІЯ УКЛАДАННЯ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» за ред. А. КРИМСЬКОГО та С. ЄФРЕМОВА ..... 13**

**1. 1. Академічний «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова: принципи і джерела укладання . 13**

**1. 2. Матеріали «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова як об'єкт сучасних мовознавчих досліджень ..... 17**

**Висновки до Розділу 1. ..... 21**

**РОЗДІЛ 2 ..... 23**

**ЯВИЩЕ СИНОНІМІЇ В «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВНИКУ» ЗА РЕД. А. КРИМСЬКОГО ТА С. ЄФРЕМОВА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ПРАКТИКИ ..... 23**

**2.1. Історія дослідження синонімії ..... 23**

**2. 2. Явище синонімії ..... 28**

**2. 3. Синонімічний ряд ..... 30**

**2. 4. Причини і джерела виникнення синонімів ..... 33**

**2.5. Іменникова синоніміка РУС у зв'язку з сучасною практикою укладання словників синонімів ..... 36**

**2.5.1. Словотвірні синоніми ..... 37**

**2.5.2. Питома народна лексика ..... 40**

**Висновки до Розділу 2. ..... 49**

**РОЗДІЛ 3 ..... 51**

**ІМЕННИКОВА СИНОНІМІКА «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» ЗА РЕД. А. КРИМСЬОГО ТА С. ЄФРЕМОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ..... 51**

**3.1. Вивчення синонімії в закладах загальної середньої освіти ..... 51**

**3.2. Методичні підходи до опрацювання лексикології в сучасних підручниках з української мови..... 55**
**3.3. Перспективні напрями застосування академічного «Російсько-українського словника» в сучасній шкільній мовній освіті..... 60**
**Висновки до Розділу 3..... 71**
**ВИСНОВКИ..... 73**
**СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ..... 77**

# АНОТАЦІЯ

**Сидоряк А. І. Іменникова синоніміка української мови в контексті збагачення словникового запасу учнів (на матеріалі «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського і С. Єфремова та сучасних лексикографічних праць). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича Міністерства освіти і науки України, Чернівці, 2025.**

Кваліфікаційну роботу присвячено дослідженню особливостей іменникової синоніміки української мови на матеріалі «Російсько-українського словника» за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова (1924 –1933 рр.). У пропонованій розвідці визначено шляхи ефективного використання синонімів у збагаченні словникового запасу учнів.

У *першому розділі* висвітлено історію створення «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова, окреслено принципи й джерела його укладання, а також проаналізовано цей словник як об'єкт сучасних мовознавчих досліджень. *Другий розділ* присвячено явищу синонімії в словнику. Розглянуто історію й теоретичні засади вивчення синонімії, специфіку формування синонімічних рядів та чинники виникнення синонімів. Проаналізовано іменникову синоніміку «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова в контексті сучасної лексикографічної практики. У *третьому розділі* визначено сучасні підходи до вивчення синонімії в закладах загальної середньої освіти, охарактеризовано методики опрацювання лексикології в підручниках з української мови. Запропоновано перспективні напрями використання словника в освітньому процесі з метою формування лексичної компетентності учнів та розвитку їхніх мовних умінь.

*Ключові слова:* іменникова синоніміка, джерела синонімів, мовна компетентність, лексикологія, лексикографія, «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова.

## ANOTATION

**Sydoriak A. I. Noun synonymy of the Ukrainian language in the context of enriching students' vocabulary (based on the materials of the «Russian-Ukrainian Dictionary» edited by A. Krymsky and S. Efremov and modern lexicographic works). Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Chernivtsi, 2025**

The qualification work is devoted to the study of the features of noun synonymy in the Ukrainian language based on the material of the «Russian-Ukrainian Dictionary» edited by Agatangel Krymsky and Sergey Efremov (1924-1933). The proposed research identifies ways of effectively using synonyms to enrich students' vocabulary.

The first chapter highlights the history of the creation of the «Russian-Ukrainian Dictionary» edited by A. Krymsky and S. Efremov, outlines the principles and sources of its compilation, and also analyzes this dictionary as an object of modern linguistic research. The second chapter is devoted to the phenomenon of synonymy in the dictionary. The history and theoretical principles of the study of synonymy, the specifics of the formation of synonymous series, and the factors of the emergence of synonyms are considered. The noun synonymy of the «Russian-Ukrainian Dictionary» edited by A. Krymsky and S. Yefremov in the context of modern lexicographic practice. The third chapter identifies modern approaches to the study of synonymy in secondary education institutions, characterizes the methods of studying lexicology in Ukrainian language textbooks. Prospective directions for using the dictionary in the educational process are proposed for the purpose of forming students' lexical competence and developing their language skills.



*Keywords*: noun synonymy, sources of synonyms, language competence, lexicology, lexicography, «Russian-Ukrainian Dictionary» edited by A. Krymsky and S. Efremov.

# ДЕКЛАРАТИВНЕ СТВЕРДЖЕННЯ ЗДОБУВАЧА ОСВІТИ ПРО ДОТРИМАННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ У КВАЛІФІКАЦІЙНІЙ РОБОТІ

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Анастасія СИДОРЯК
(підпис)

## СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

**РУС** – Російсько-український словник / за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. Київ: Держ. вид-во України –УАН, 1924–1933. Т. 1–3; Київ: К.І.С., 2007. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Ros-ukr_akademichnyi_slovnyk.pdf?

**ССинК –** Практичний словник синонімів української мови / ред. С. Караванський. Київ: Українська книга, 2000. 480 с. URL: https://kropivnitsky.maup.com.ua/assets/files/praktichnij_slovnik_sinonimiv_ukrajinskoji_movi.pdf

**ССУМ –** Словник синонімів української мови. 1999–2000. URL: https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/

**СУМ** – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980. URL: http://sum.in.ua/

# ВСТУП

Проблема лексичного багатства мови — одна з найважливіших у сучасному мовознавстві, адже від рівня володіння словом залежить культура мовлення, мислення та духовний розвиток особистості. Синоніміка, як одна з центральних ланок лексичної системи, є невід'ємною частиною мовної картини світу, що відображає багатовимірність людського досвіду. Особливо важливе місце посідає іменникова синоніміка, оскільки іменник є базовою частиною мови, що називає предмети, явища, почуття, абстрактні поняття — усе, що формує предметний понятійний світ людини.

У процесі мовного розвитку школярів саме робота з синонімами сприяє збагаченню активного та пасивного словникового запасу, удосконаленню навичок виразного мовлення, підвищенню комунікативної компетентності. Тому дослідження іменникової синоніміки в контексті навчального процесу є не лише теоретично важливим завданням, а й практично необхідним.

**Актуальність дослідження.** «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова (далі – РУС) все частіше стає об'єктом вивчення в українському мовознавстві. Причиною цього є те, що ця лексикографічна праця є надзвичайно ґрунтовною, у ній можна зафіксувати чималу кількість важливих для науковців мовних фактів. Багато українських мовознавців присвятили ґрунтовні розвідки різноаспектному аналізові цього словника: Є. Карпіловська, О. Кочерга, Є. Мейнарович на матеріалі РУС описали специфіку української наукової мови [30]; О. Тищенко працювала над умовним відтворенням реєстру четвертого тому словника [59]; Ю. Поздрань дослідила цю лексикографічну працю в історико-лінгвістичному контексті [40; 41]; Л. Ткач проаналізувала лексичні одиниці РУС, які позначені як *галицькі* та *західні* [60]. Зафіксовані дослідниками різні мовні явища РУСа, можуть бути й далі використані для розвитку українського мовознавства.

**Мета кваліфікаційної роботи** — з'ясувати особливості іменникової синоніміки української мови на матеріалі «Російсько-українського

словника» за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова (1924 – 1933 рр.) й інших лексикографічних праць та визначити шляхи ефективного використання синонімів у збагаченні словникового запасу учнів.

**Завдання дослідження**:

1) подати основні відомості про історію укладання РУС;

2) описати важливі для роботи теоретичні відомості про специфіку явища синонімії та конкретизувати джерела її формування;

3) за допомогою методу суцільного виписування фактичного матеріалу укласти картотеку іменникових синонімів, засвідчених у матеріалах РУС;

4) здійснити опис синонімічних відповідників на предмет їхнього закріплення в матеріалах словників синонімів, зокрема в «Короткому словнику синонімів української мови» П. Деркача (1975 р.), «Словнику синонімів української мови» А. Багмета (1982 р.), академічному «Словнику синонімів української мови» (1999–2000) (далі – ССУМ) та «Практичному словнику синонімів української мови» С. Караванського (2014 р.) (далі – ССинК);

5) проаналізувати вивчення явища синонімії (зокрема й іменникових синонімів) у шкільному курсі, розробити методичні рекомендації для вчителів щодо використання синонімів та матеріалів РУС на уроках української мови.

Під час опрацювання матеріалу були застосовані такі **методи дослідження**:

- *описовий* (для ґрунтовного аналізу історії укладання РУСа);
- *зіставний* (зіставлення фактичного матеріалу, дібраного з РУС, з матеріалами інших лексикографічних праць);
- *метод компонентного аналізу* (використаний для розрізнення значень синонімів);
- *суцільної вибірки матеріалу* (виокремлення та аналіз синонімів);
- *метод лінгводидактичного моделювання* (підготовка системи вправ і методичних рекомендацій);

**Об'єкт дослідження** – синонімічний склад матеріалів академічного «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова.

**Предмет дослідження** – лексичне наповнення іменникових груп синонімів у «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова; можливості використання матеріалів словника на уроках української мови й в позакласній роботі в ЗЗСО.

**Джерельна база роботи**: 1) *лексикографічні праці*: матеріали перших трьох томів «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова (1924 –1933 рр.), «Короткий словник синонімів української мови» П. Деркача (1975), «Словник синонімів української мови» А. Багмета (1982), академічний «Словник синонімів української мови» (1999–2000) (далі – ССУМ) та «Практичний словник синонімів української мови» С. Караванського (2014 р.) (далі – ССинК); 2) *підручники з української мови для закладів загальної середньої освіти*.

**Наукова новизна роботи** полягає в тому, що здійснено системний порівняльний аналіз іменникових синонімів, зафіксованих у «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова, з відповідними одиницями сучасних лексикографічних праць – словників синонімів та тлумачних словників. Такий підхід дає змогу простежити динаміку розвитку української синонімії, виявити закономірності формування лексичних і словотвірних варіантів та окреслити тенденції оновлення словникового складу мови. Крім того, результати дослідження сприяють глибшому розумінню шляхів збагачення лексичного запасу учнів і можуть бути використані у практиці навчання української мови.

**Теоретичне значення** полягає в тому, що проаналізовані групи іменникових синонімів, зафіксовані у «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова, не були раніше предметом окремого наукового дослідження. Отримані результати доповнюють наявні теоретичні відомості та практичний матеріал у галузі української

синоніміки, уточнюють уявлення про принципи добору та функціонування синонімів у лексикографічних джерелах. Крім того, робота поглиблює розуміння процесів розвитку українського іменникового словника й може слугувати основою для подальших досліджень у сфері лексикології, теорії синонімії та методики збагачення словникового запасу учнів.

**Практичне значення** роботи полягає в тому, що зібраний та описаний фактичний матеріал може бути використаний для поглиблення знань з лексикології й лексикографії, а також для доповнення новітніх словників синонімів. Фактичну й теоретичну базу кваліфікаційної роботи можна використати в освітньому шкільному процесі на уроках української мови в 5-х, 6-х класах та в 10 класі для вивчення тем з лексикології, лексикографії, морфеміки й словотвору української мови.

**Структура дослідження**: робота складається зі списку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

**Апробація матеріалів роботи**. Матеріали кваліфікаційної роботи були апробовані

- в науковій доповіді «*Джерела іменникових синонімічних відповідників у „Російсько-українському словнику" за ред. А. Кримського та С. Єфремова*» на щорічній студентській науковій конференції та опубліковані в збірнику матеріалів (2023 р.) [50];
- на студентській науковій конференції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та висвітлені в тезах «*Іменникова синоніміка „Російсько-українського словника" за ред. А. Кримського та С. Єфремова у зв'язку з сучасною практикою укладання словників синонімів*» (2024 р.) [51];
- на Всеукраїнській науковій конференції «Професор Василь Добош в історії Ужгородської мовознавчої школи» (до 100-річчя з дня народження вченого), яка відбулася в ДВНЗ «Ужгородський національний університет» та висвітлені в доповіді «*Діалектна лексика як джерело іменникової*

*синоніміки „Російсько-українського словника" за ред. А. Кримського та С. Єфремова*» (2024 р.);

- на студентській науковій конференції в науковій доповіді «*Складні слова як важливе джерело іменникових синонімів у „Російсько-українському словнику" за ред. А. Кримського та С. Єфремова*» та опубліковані в збірнику тез (2025 р.) [52];

- у доповіді «*Матеріали „Російсько-українського словника" за ред. А. Кримського та С. Єфремова як важливе джерело питомих іменникових синонімів української мови*» на ІІІ Міжнародній молодіжній конференції «Платон мені друг, але істина дорожча»: між вірністю пам'яті та пошуком істини (3–4 березня 2025 року, м. Чернівці) та опубліковані у збірнику матеріалів [53].

# РОЗДІЛ 1
# ІСТОРІЯ УКЛАДАННЯ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» за ред. А. КРИМСЬКОГО та С. ЄФРЕМОВА

## 1. 1. Академічний «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова: принципи і джерела укладання

«Російсько-український словник» за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова є одним із найвагоміших досягнень української лексикографії XX століття. Це видання справило помітний вплив на розвиток української літературної мови, унормування її лексичної системи та становлення наукової термінології.

Ідея створення словника виникла 1923 року, коли видавництво «Шлях Освіти» (згодом «Червоний Шлях») ініціювало підготовку масштабного лексикографічного проєкту, покликаного відобразити живу народну українську мову. Для цього було використано матеріали, зібрані спеціальною Комісією з упорядкування мовного фонду. Укладачі вирішили підготувати російсько-український словник у чотирьох томах.

Реалізація проєкту виявилася надзвичайно складною й тривалою. Редакційна колегія складалася з трьох членів, головним редактором призначили А. Кримського. Для прискорення процесу укладання словника видавництво залучило додаткових співробітників, серед яких — С. О. Буда, Є. К. Волошин, В. П. Тутківський, К. Т. Туркало, П. В. Шуба, Є. М. Марковський та інші. Згодом до роботи долучився С. Єфремов, який здійснив остаточне редагування третього та четвертого томів.

Упродовж 1924–1933 років вийшли друком перші три томи словника. Четвертий том, підготовлений С. Єфремовим, на жаль, було знищено радянською владою. Видання було засуджене радянськими мовознавцями як «буржуазно-націоналістичне», через що тривалий час його не використовували ні в науковій, ні в освітній практиці.

Попри складну історичну долю, «Російсько-український словник» залишається важливою пам’яткою українського мовознавства. Він засвідчив високий рівень розвитку української лексикографії першої третини ХХ століття та став основою для подальших лексикографічних праць, спрямованих на збереження та розвиток української мовної традиції.

Створюючи «Російсько-український словник» укладачі мали на меті: 1) дати відповідний потребам часу реєстр слів російських; 2) вичерпати якомога глибше багаті й мало ще досліджені лексичні скарби української мови. Для реєстру російських слів використані були цілком «Русско-французский словарь» Макарова, «Полный словарь русскаго и польскаго языка» Дубровського і «Словарь росийсько-український» М. Уманця і А. Спілки (Львів 1893); окрім того, під час роботи, систематично бралися до уваги «Словарь» Даля і «Словарь русскаго языка» Рос. Акад. Наук. Проте, доводиться відзначити, що всі російські словники своїм реєстром слів страшенно застаріли»[33, с. 2].

Щодо другого завдання, пов’язаного зі створенням корпусу українських слів, то Комісія мала значно сприятливіші умови порівняно зі своїми попередниками. Упродовж п’яти років її учасникам вдалося зібрати понад 700 тисяч карток, серед яких приблизно 350 тисяч становили українсько-російські та близько 400 тисяч — російсько-українські матеріали. Жоден словник до того часу не мав такого контингенту українських слів. «Головна вага нашого нового „Російсько-українського словника” полягає, на думку Комісії, у тому, що він використовує більш-менш повно: а) лексику художньої літератури української за останні 50 – 55 років) (в «Словнику» Грінченка вона використана тільки до 1870 року); б) етнографічні видання; в) твори наукові, критичні та публіцистичні переважно найближчих двох десятиліттів; з останніх найбільше матеріалу дали публіцистичні та критично-літературні твори акад. С. Єфремова» [33, с. 3]. Значний обсяг матеріалу було отримано завдяки записам нових слів, зафіксованих із народного мовлення — понад 12 тисяч карток, а також із

сучасної періодики, художніх творів та живої мови української інтелігенції. Особливо цінними є записи, зроблені головою Комісії, академіком А. Кримським, який упродовж багатьох років збирав лексичний матеріал у Шевченківському повіті на Звенигородщині. Вагомий внесок зробили також кореспонденти й постійні співробітники Комісії, котрі під час своїх наукових відряджень у різні регіони України фіксували нові мовні одиниці [33, с. 3].

У «Російсько-українському словнику» не подано всіх можливих українських відповідників до кожного слова. Через його практичну спрямованість укладачі змушені були здійснювати певний добір лексичних одиниць. Ті слова, що мали обмежене поширення, позначалися скороченнями «*пров*.» (провінціалізм) та «*диал*.» (діалектизм). Завдяки такому підходу словник відобразив реальний стан розвитку української літературної мови на той час і засвідчив значний поступ у її формуванні за останні десятиліття, особливо в період, коли вона набула статусу мови культурного й державного вжитку. Саме в цьому редактори вбачали головну цінність словника порівняно з попередніми виданнями, які здебільшого спиралися на етнографічний матеріал і лексику давньої народницько-етнографічної літератури.

Термінологічна лексика, пов’язана з наукою та технікою, у «Російсько-українському словнику» подана переважно у вигляді термінів загальноосвітнього характеру — настільки, наскільки такі одиниці були зафіксовані в реєстрах попередніх словників, зокрема «Русско-французского словаря» Макарова та «Русско-польского словаря» Дубровського. Щодо ботанічної й зоологічної термінології, укладачі свідомо обмежили кількість поданих назв, залишивши лише ті, що були найпоширенішими й зрозумілими широкому колу користувачів. Такий підхід пояснювався тим, що на той час і в українській, і в російській мовах спеціальна термінологія ще не була достатньо розвинена. Під час укладання

словника було також використано матеріали з попередніх лексикографічних праць — насамперед зі словників Грінченка та Уманця.

У «Російсько-українському словнику» російське слово найчастіше перекладене не одним українським словом, а кількома словами, серед яких одні є точними відповідниками, а інші — близькими за значенням синонімами [33, с. 4]. Під час добору та подання українських відповідників у словнику дотримано чіткої послідовності. Після російського слова насамперед подається той український відповідник, який є найуживанішим у сучасній літературній мові й найточніше передає значення оригінальної російської лексеми. Далі розміщуються інші українські синоніми, рівні за значенням основному, але менш поширені в повсякденному мовленні. Після них наводяться слова, що передають окремі семантичні відтінки. Отже, читачеві слід ураховувати, що чим ближче український відповідник розташований до російського слова в словниковій статті, тим частіше він уживається й точніше відтворює російське значення. Водночас трапляються випадки, коли етимологічно найближчий український відповідник не подається першим — це пояснюється його обмеженим поширенням у національній мовній практиці.

Для пояснення значення слова та особливостей його вживання подано конструкції, яких воно потребує. Використано два підходи: іноді спершу наводиться російська фраза, а поруч – її точний український відповідник; в інших випадках подають лише українські приклади без російського варіанту. Це зроблено тому, що там, де український приклад є цілком зрозумілим сам по собі, додавати російську фразу не було необхідності.

Для окремих слів наведено лише «матеріяли до словника», адже частина української лексики не мала точних російських відповідників і вимагала подачі пояснень. Пошук російського аналога до деяких українських слів потребував би значних затрат часу й зусиль і, ймовірно, не дав би конкретного результату. Оскільки не завжди була можливість дотримуватися чіткої структури словника, інколи доводилося відходити від

суворої системи подачі матеріалу. Тому біля окремих широкозначних слів подавали цілу низку українських назв із вужчим змістом, логічно підпорядкованих основному слову, навіть якщо для кожного з них теоретично можна знайти відповідник у російській мові. На думку укладачів: «Гадка була така, що в практичному словникові, а надто насамперед призначеному для людей територіяльно звязаних з Україною, які знають тільки саму-но літературну російську мову, може й ця „безсистемність" придатися» [33, с. 4].

## 1. 2. Матеріали «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова як об'єкт сучасних мовознавчих досліджень

На думку Тетяни Гуцуляк: «У наш час РУС слугує вагомою джерельною базою питомої української лексики, яку сучасні мовознавці лише почали використовувати у словникарській роботі, зокрема для укладання Академічного „Російсько-українського словника" (2011–2014 рр.), підготовленого науковцями Інституту української мови НАН України, керівник авторського проекту І. Гнатюк; та для аналізу важливих науково-практичних питань, пов'язаних з проблемами перекладознавства» [18, с. 5].

У 1991 році з'явилася праця Ніни Данилюк «А. Ю. Кримський і "Російсько-український словник" 1924–1933 рр.», яка тривалий час залишалася фактично єдиною ґрунтовною критичною розвідкою, присвяченою цьому словникові [19]. Саме вона заклала основу для подальших студій і значною мірою визначила напрямок наукової дискусії навколо РУС. У своїй праці Н. Данилюк не лише окреслила історичні обставини створення словника, а й детально проаналізувала роль Агатангела Кримського в укладанні матеріалів, висвітливши як лінгвістичні принципи, так і організаційні труднощі роботи над виданням. Авторка звернула увагу на складність взаємодії між укладачами, специфіку

словникової бази та ідеологічний тиск, який супроводжував підготовку РУС у 1920–1930-х рр. Завдяки цьому праця стала важливим джерелом для подальших дослідників, які спиралися на її висновки, аналізуючи методику, структуру та історичні умови формування словника.

У 2006 році Ірина Гнатюк підготувала розвідку «А. Кримський – лексикограф», у якій авторка детально відтворила процес роботи над РУС [13]. У публікації подано фрагменти листування А. Кримського, що розкривають його підхід до укладання словника, а також наведено оцінки та зауваги сучасників і пізніших дослідників щодо РУС. Це видання суттєво доповнило уявлення про масштаб і специфіку лексикографічної діяльності А. Кримського.

У статті Тетяни Дячук «Значення академічного словника в становленні української лексикографії» (2007 р.) авторка розглядає історичні обставини створення РУС та причини, що зумовили його появу [22]. Дослідниця також аналізує структуру словника й принципи добору та упорядкування перекладних відповідників, подаючи узагальнену характеристику його перекладацької системи.

За спостереженнями Тетяни Пронь, представлених у статті «Відображення словотвірно-стилістичного потенціалу української мови у словниках (на матеріалах „Російсько-українського словника” за редакцією А. Кримського та „Словника синонімів української мови”) у 2 т.»: «Словник є вартісним джерелом для української лексикографічної практики та актуалізації забутого потенціалу творення картини світу за допомогою власне українського мовомислення» [45, с. 80]. Стаття Тетяни Пронь присвячена комплексному аналізу того, як лексикографічні джерела різних типів – перекладні та тлумачні, які відтворюють словотвірний і стилістичний потенціал української мови. Дослідниця порівнює два словники: «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова і двотомний «Словник синонімів української мови», показуючи, що кожен із них по-своєму презентує деривaційну систему

української мови та її стилістичне багатство. Авторка наголошує, що РУС виконує не лише функцію відтворення відповідників, а й активно репрезентує словотвірні моделі, які забезпечують національну специфіку лексики. Систематичне добирання питомих суфіксів, фіксація характерних для української морфології формантів, уживання експресивних та емоційно забарвлених похідних одиниць свідчать про послідовну орієнтацію укладачів на збереження й утвердження української деривaційної традиції. У статті підкреслено, що А. Кримський використовував словотвір не лише як засіб утворення нових слів, а й як інструмент стилістичної диференціації, відмежовуючи українську лексику від російської.

Про використання матеріалів цього словника та про наслідки впливу на його створення радянської влади йдеться у дослідженні Юлії Поздрань у статті «„Російсько-український словник” за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова як джерело перекладних словників XX–XXI ст.: офіційний статус та лексикографічна критика» [41]. У своїй монографії «„Російсько-український словник” за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті» Юлія Поздрань розглядає словник у широкому історико-культурному та лінгвістичному контексті, простежуючи його роль у формуванні термінологічної бази, унормуванні української літературної мови й утвердженні її самобутності в умовах суспільно-політичних обмежень [41]. У праці проаналізовано передумови створення словника, історію його укладання, принципи добору лексики та лексикографічні підходи А. Кримського й С. Єфремова. Дослідниця підкреслює, що словник виник у період боротьби української мови за її повноцінне функціонування в освітній, науковій і культурній сферах. Монографія розкриває, як укладачі словника поєднували традиційні джерела української лексики – народну мову, літературну традицію XIX–XX ст., діалектні та фольклорні матеріали. Юлія Поздрань детально описує структуру та зміст словника, аналізуючи принципи подання українських відповідників, механізми уникнення російських кальок, особливості

нормування граматичних форм і семантики. Значну увагу приділено тому, як словник репрезентує внутрішні закономірності української мови: зокрема її словотвірну систему, стилістичну диференціацію та орфографічні стандарти, які лише формувалися в зазначений період. Важливою складовою дослідження є оцінка впливу словника на подальший розвиток української лексикографії. Авторка показує, що це видання стало точкою опори для наступних поколінь укладачів словників. Монографія є ґрунтовним дослідженням, яке поєднує історичний, лінгвістичний і лексикографічний підходи. Вона комплексно розкриває значення РУС як фундаментального джерела національного мовного відродження та вагомого етапу інтелектуальної історії України.

У монографії «Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку» Людмила Ткач звертається до матеріалів РУС, зокрема аналізує лексичні одиниці, позначені в словнику як *галицькі* та *західні*. Дослідниця простежує, як ці лексичні особливості були представлені в матеріалах словника і якою мірою вони відображали мовну ситуацію західноукраїнських земель зазначеного періоду. За спостереженнями Л. Ткач: «Проте початковий, свого роду експериментальний […] характер цієї фази нормування лексики української літературної мови виявлявся у тому, що в багатьох випадках західноукраїнські синоніми мали при собі відповідне маркування: *гал*. („галицкое слово”), *зап.* („западное украинское слово”), *зах*. („західнє”); *гуц*. („гуцульское слово”), *диал*. („діалектизм”). Проте значна частина такої лексики виступає й без жодних позначок, які б указували на її регіональний чи локальний статус. Подальша доля таких слів склалася по-різному, хоч усі вони підпали під дію тієї самої загальної тенденції – зниження функціонального статусу західноукраїнських слів у літературній мові радянської доби через відповідне стилістичне маркування, через вилучення їх з ужитку чи, навпаки, невключення до словникових реєстрів» [60, с. 426].

**Висновки до Розділу 1**.

РУС є унікальною та знаковою лексикографічною працею першої третини ХХ століття, що суттєво вплинула на розвиток української літературної мови. Його укладання відбувалося в складних соціально-історичних умовах, однак робота редакторів та широкого кола співробітників засвідчила високий рівень організації лексикографічних студій того часу.

Одним з головних досягнень словника стало використання надзвичайно великої картотеки, зібраної з художньої літератури, публіцистики, наукових текстів, діалектних джерел і живого мовлення. Завдяки цьому вдалося створити найповніше на той час представлення українського словникового складу та подати різноманітні перекладні відповідники, зокрема й численні синоніми, що відображають семантичні відтінки та стилістичні можливості української мови.

Принципи добору українських відповідників були чіткими й продуманими: першими подавалися найуживаніші, нормативні слова, далі синонімічні варіанти та лексеми з додатковими семантичними відтінками. Укладачі прагнули не лише відтворити російське слово, а й показати багатство української лексики. Водночас вони усвідомлено маркували діалектизми та провінціалізми, демонструючи реальний стан розвитку літературної норми.

Матеріали словника сьогодні становлять цінне джерело для мовознавців. Сучасні дослідники використовують їх у лексикографічних, історико-лінгвістичних і перекладознавчих студіях, а також для аналізу розвитку української лексики та відродження питомих слів, вилучених у радянську добу. Словник можна вважати фундаментальною пам’яткою української лексикографії, яка зберегла живу українську мову 1920–1930-х років і суттєво вплинула на сучасні лексикографічні проєкти.

З огляду на виняткове значення РУС для становлення української мовної норми, його матеріали мають стати частиною шкільного курсу

української мови. Використання словника на уроках не лише сприятиме поглибленню мовної компетентності учнів, а й допоможе усвідомити історичну цінність лексикографічної спадщини, створеної в умовах тиску та заборон. Учителі мають розповідати школярам про трагічну долю як самого словника, що тривалий час не міг вийти друком, так і його укладачів, які зазнали репресій. Залучення цього матеріалу формує в учнів розуміння того, що українська мова розвивалася всупереч політичним утискам, а її впорядкування стало результатом самовідданої праці науковців, котрі нерідко заплатили за це власною свободою і життям. засіб спілкування, а й важливий інструмент національної ідентичності та культурної пам’яті. Ознайомлення школярів з долею словника сприяє формуванню критичного мислення, поваги до праці минулих поколінь та усвідомлення відповідальності кожного за збереження й розвиток українського слова. Це також допомагає створити цілісне уявлення про те, що мовна культура потребує постійної підтримки й осмислення, а вивчення української мови неможливе без знання її історії та боротьби за право на існування.

# РОЗДІЛ 2
# ЯВИЩЕ СИНОНІМІЇ В «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВНИКУ» ЗА РЕД. А. КРИМСЬКОГО ТА С. ЄФРЕМОВА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ПРАКТИКИ

## 2.1. Історія дослідження синонімії

Явище синонімії вже багато століть залишається в центрі уваги мовознавців різних наукових шкіл. Постійну зацікавленість синонімією мовних одиниць можна пояснити тим, що вона належить до фундаментальних лексичних категорій, а й постає важливим інструментом, який відображає здатність мови тонко й багатовимірно передавати думку. Її універсальність стає очевидною під час аналізу різних мовних рівнів – лексичного, фразеологічного, морфологічного, синтаксичного, на кожному з яких відбувається прояв певних синонімічних відношень. Така багатошаровість дозволяє розглядати синонімію як системне явище, що функціонує в межах всієї мовної структури.

Сутність синонімії полягає у взаємодії двох процесів. З одного боку, вона виникає через вміння людини встановлювати спільність ознак предметів і явищ, узагальнювати їх і категоризувати. З іншого боку, потреба в різних мовних номінаціях, що позначають одну й ту саму реалію, спричинена прагненням до точності, виразності, стилістичної різноманітності та мовленнєвої економії. Саме поєднання спільного та відмінного й зумовлює складність теоретичного осмислення синонімії. Через це в сучасному мовознавстві немає однозначного погляду на природу синонімів, шляхи їх виникнення, функції та ступінь взаємозамінності.

Термін «*синонімія*» має давню історію: уперше його використано ще в епоху античності, у працях Марка Фабія Квінтіліана. У перекладі це слово означає «однойменність». Уже давньогрецькі граматисти підкреслювали, що мовне багатство розкривається саме через використання синонімів. Квінтіліан наголошував, що мовець повинен добре знати синонімічні

варіанти, аби в будь-який момент мати змогу вибрати найдоцільніший і найточніший із них [49, с. 20].

В. С. Ващенко характеризував синоніми як «[…] усталені у мовному вжитку ряди лексичних одиниць, співвідносних з одним чи кількома пов'язаними між собою поняттями, певною мірою близьких за своїми семантико-стилістичними властивостями» [10, с. 13]. На думку В. С. Ващенка, «[…] синоніми задовольняють прагнення людини до влучності й краси мовлення» [10, с. 13].

Л. А. Булаховський вважав, що синоніми – це «[…] слова, здатні в тому ж контексті або в контекстах, близьких за змістом, заміняти одне одного без відчуття помітної одмінності у змісті» [5, с. 32]. Критерієм синонімічності Л. А. Булаховський вважає взаємозамінність слів [8, с. 32].

Багато праць, присвячених явищу синонімії, припадають на XX ст.

Мовознавці й зараз продовжують вивчати це явище. Серед дослідників, які вивчали синонімію, В. Ващенко [10], О. Нечитайло [37], Л. Булаховський [8], Л. Лисиченко [34, 35], О. Пономарів [44], В. Русанівський [54, 57], Л. Скрипник [56], А. Бевзенко [4], Є. Регушевський [31], Л. Паламарчук [38], Л. Полюга [42], Л. Семак [49] та ін.

До авторитетних і вагомих словників синонімів XX–XXI ст. зараховуємо «Синонімічний словник-мінімум української мови» В. Ващенка (1972 р.), «Короткий словник синонімів української мови» П. Деркача (1975 р. ), «Словник синонімів української мови» А. Багмета (1982 р.), «Словник фразеологічних синонімів» М. Коломійця (1988 р.), «Практичний словник синонімів української мови» С. Караванського (перше видання 1993 р., виходив друком у п'яти перевиданнях), «Словник синонімів української мови» Л. Полюги (2007 р.).

Перше видання «Короткого словника синонімів української мови» П. Деркача побачило світ у 1960 році. Через п'ятнадцять років, у 1975-му, словник був перевиданий, і саме це нове видання спонукало українських

мовознавців до створення ширшого опрацьованого синонімічного ресурсу. Спершу укладачі мали намір просто відтворити попередню редакцію без будь-яких змін. Проте під час детального аналізу тексту стало очевидно, що словник містить значну кількість недоліків: як правописних, так і лексичних помилок.

Усвідомивши масштаб цих проблем, Науково-дослідче товариство української термінології прийняло рішення проаналізувати його лексику і виправити помилки. Редакційна колегія у складі В. Волкова, Н. Пазуняк, Д. Чопика, К. Церкевича та Н. Щербини переглянула основний текст, усунула помилки та узгодила словник з нормами української літературної мови й академічного правопису 1928 року [20, с. 6–7]. Отже, оновлене видання стало значним кроком у напрямі подальшого розвитку української синонімічної лексикографії.

«Словник синонімів української мови» А. Багмета, що вийшов друком у 1982 році, має тривалу історію становлення. Частина матеріалів, які згодом увійшли до цього видання, публікувалася в періодичних виданнях – журналах «Вітчизна» (1959 р., 1962 р.) та «Україна» (1969 р., 1971 р.). Праця А. Багмета має виняткове значення для української лексикографії, оскільки вона охоплює широку палітру мовних одиниць. У словнику подано не лише ряди синонімів, а й численні народні прислів’я, емоційно-експресивну лексику, окремі вульгаризми, діалектизми, архаїчні й маловживані слова, а також застарілі мовні форми з різних сфер життєдіяльності. Такий підхід забезпечив словнику статус важливого джерела для досліджень розвитку української лексики та її варіативності [3, с. 5–8].

Не менш вагоме місце в українській синонімічній лексикографії посідає «Практичний словник синонімів української мови» С. Караванського. Перше видання «Практичного словника синонімів української мови» С. Караванського, що побачило світ у 1993 році, стало знаковою подією для української лексикографії. Його поява була

відповіддю на потребу в сучасному синонімічному довіднику, який мав би поєднати нормативність літературної мови з живою мовною практикою. С. Караванський, спираючись на глибоке знання мовної традиції й багаторічні власні спостереження, створив словник, який вирізняється прозорою структурою, орієнтацією на мовця та спрямованістю на практичне використання у мовленні, перекладі та редакторській роботі. Уже перше видання засвідчило прагнення автора унормувати й збагатити українську лексику, пропонуючи низку питомих відповідників замість кальок і штучних конструкцій. Популярність словника зумовила появу кількох подальших перевидань. У наступних випусках матеріал був уточнений, доповнений і частково переглянутий відповідно до мовної практики початку XXI століття. Перевидання свідчать про сталий попит на працю С. Караванського як серед фахівців – лінгвістів, перекладачів, учителів, редакторів, так і серед широкого кола читачів, зацікавлених у розвитку власної мовної культури. У кожному новому перевиданні автор або упорядники зберігали загальну концепцію словника, але вдосконалювали окремі синонімічні ряди, уточнювали стилістичні ремарки, розширювали лексичний матеріал, що підсилювало практичну цінність видання. Отож між першим виданням і наступними перевиданнями простежується не лише повторний інтерес до праці С. Караванського, а й поступове зростання її вагомості для української мовної культури. Словник став інструментом формування мовної норми, розвитку стилістичного чуття та популяризації питомих українських відповідників у сучасному мовленні. Автор прагнув охопити найширший спектр лексики, що стосується різних сфер людської діяльності, надаючи читачеві багатий вибір варіантних форм та відповідників. Окрім загальновживаної лексики, С. Караванський включив також рідкісні та несправедливо занедбані мовні одиниці, відроджуючи у такий спосіб маловідомі пласти української лексики. У словнику трапляються й оказіональні утворення – авторські новотвори та слова-пропозиції. Основою для укладання послугували норми правопису 1929

року, що закріпилися в українській мові всупереч функціонування радянського («колоніяльного») правопису [28, с. 2].

Важливим етапом розвитку української синонімічної лексикографії стало створення «Словника синонімів української мови» Л. Полюги, опублікованого у 2001 році. Праця Л. Полюги пройшла три видання, кожне з яких мало свої особливості та вдосконалення. Автор уклав словник на основі власного багаторічного дослідницького матеріалу, спираючись на здобутки українських лінгвістичних шкіл, насамперед львівської та київської. У цьому виданні до найчастіше вживаних лексем дібрано синонімічні ряди, доповнені стислими тлумаченнями значень і стилістичними позначками. Окремий алфавітний покажчик містить усі словникові синоніми з позначенням відповідного ряду, що значно полегшує навігацію. Крім того, Л. Полюга подав перелік сучасних іншомовних запозичень, які набули широкого вжитку, з поясненнями та українськими відповідниками, що посилює практичну цінність словника [42, с. 1].

У цьому контексті, аналізуючи розвиток української синонімії, доцільно враховувати не лише спеціальні словники синонімів, а й лексикографічні праці іншого типу, зокрема РУС. Попри те, що його основним призначенням було подання перекладних відповідників, у період, коли окремий словник синонімів ще не був створений, ця праця фактично слугувала джерелом упорядкування та зіставлення близьких за значенням лексем. Завдяки широкому охопленню лексики, наявності значної кількості відповідників і ретельному добору варіантів перекладу, словник слугував важливим джерелом для виявлення й аналізу синонімічних зв’язків, а також формував підґрунтя для подальшого становлення української синонімічної лексикографії. Крім того, РУС міг би бути корисним і в навчальному процесі, зокрема для використання у школі як допоміжний матеріал для вивчення синонімів та збагачення мовлення учнів.

### 2. 2. Явище синонімії

За енциклопедією «Українська мова» (автор статті О. О. Тараненко): «Синоніми – слова (переважно однієї частини мови) або їхні окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, словотворчі типи, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що при повній чи частковій форм, мають тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичних, і граматичних характеристиках та в сполучуваності)» [61, с. 585].

М. Жовтобрюх, Б. Кулик подають таке визначення синонімів у «Курсі сучасної української літературної мови»: «Синоніми – це такі слова, які відмінні одне від одного звуковим складом, але означають назву одного поняття з різними відтінками в його значенні або з різним стилістичним забарвленням» [24, с. 31].

Однією з основних ознак синонімів є здатність позначати те саме поняття, тому синоніми мають спільні або тотожні значення. Ще однією ознакою синонімів є те, що вони мають додаткові значеннєві відтінки, відрізняються емоційним забарвленням, а також належністю до певного жанру мови: загальновживана лексика чи книжна, розмовна, фамільярна тощо; синоніми відрізняються сполучуваністю з іншими словами [57, с. 64].

На думку Л. Лисиченко, лексичні синоніми мають спільну предметно-поняттєву основу й відрізняються семами, що передають відтінки значення. Синонімами є тільки слова, що належать до однієї частини мови. Отже, синоніми об’єднуються за своїм основним значенням, приналежністю до однієї частини мови і відрізняються за відтінками значення. Синонімічні відношення передбачають наявність не менше двох слів. Про відтінки значення синонімів говорять здебільшого, порівнюючи два слова, у яких спільне предметно-поняттєве ядро, але наявні відмінності в інших компонентах (або в компоненті) лексичного значення»[34, с. 191].

За ступенем близькості лексичних значень слів синоніми поділяють на: 1) повні (абсолютні);

2) неповні (семантичні, стилістичні, семантико-стилістичні) синоніми.

Абсолютні синоніми – це слова з тотожним значенням. Наприклад, *іспит – екзамен*, *лице – обличчя*, *борошно – мука*. Абсолютні синоніми часто можуть відрізнятися сферою вживання. Ці слова становлять пари слів, одне з них – інтернаціональне або запозичене, яке вживається у мові спеціальної літератури, друге слово автохтонне, яке вживається в загальнонаціональній літературній мові [37, с. 18].

Семантичні синоніми (понятійні) – слова, які позначають одне і те ж поняття, але відрізняються між собою додатковими семантичними відтінками. Наприклад, *хотіння, охота, бажання, жадання, жадоба, жага*; *правда, істина*; *основний, головний, істотний, кардинальний*; *блакитний, голубий, небесно-голубий, ясно-синій, лазуровий, лазурний*. Між абсолютними синонімами того самого ряду в емоційному забарвленні чи стилістичному використанні суттєвих відмінностей немає, зате їхні додаткові семантичні відтінки часто є прозорими. Семантичні синонімічні прикметники відрізняються тим, що виражають ознаку різних ступенів вияву. Семантичні синонімічні іменники відрізняються мірою вияву чогось (це притаманно для абстрактних іменників дії або стану), розширенням або звуженням семантики слова та іншими специфічними значеннєвими ознаками [57, с. 69].

Стилістичні синоніми – це слова, що їх розрізняють за різним емоційно-експресивним забарвленням. У деяких синонімічних рядах емоційно забарвленими можуть бути всі слова, а в інших – одне або декілька слів можуть бути нейтральними, а решта – емоційно-оцінними. Стилістичні синоніми поділяють на:

1) синоніми, у яких позитивно або негативно емоційно забарвлені лексичні одиниці синонімізуються з нейтральним словом: *обличчя, лице, вид, пика, писок; летіти, линути*;

2) усі емоційно забарвлені синоніми одного ряду протиставляються один одному за особливостями та ступенем емоційності: *хвалько, хвастун, задавака; нещасний, безталанний, бездольний* [57, с. 70].

Семантико-стилістичні синоніми (понятійно-стилістичні) – це слова, які відрізняються один від одного відтінками значення й емоційно-експресивнимим забарвленням: *успіх, торжество, тріумф; лихо, біда, нещастя, горе; поганий, гидкий, бридкий, осоружний, паскудний, мерзенний* [17, с. 145].

### 2. 3. Синонімічний ряд

У підручнику «Сучасна українська літературна мова» А. П. Грищенка подано таке визначення синонімічного ряду – це «[…] мінімальна, базова одиниця реалізації відповідного значеннєвого відношення між словами і, безперечно, може кваліфікуватися як своєрідна парадигматична єдність у складі лексичної системи мови. Ознаки парадигми властиві насамперед постійним, або вільним, синонімам, які об'єднуються в ряди на основі усталених семантичних відношень і кількісного обмеження відповідної множини слів»[17, с. 146].

Дослідники вважають, що синонімічний ряд має основне слово – синонімічну домінанту. «Синонімічна домінанта − це стрижневе слово, що є носієм загальної поняттєвої інформації, яка представлена в усіх значеннях членів відповідного синонімічного ряду. Крім того, це слово є стилістично нейтральним, воно не позначене яскравим стилістичним забарвленням. У функційному плані це слово є загальновживаним. Звичайно, домінанту синонімічного ряду визначити не завжди легко, особливо в тих випадках, коли існують слова надзвичайно близькі за своїми семантичними властивостями і спільні з функціонального погляду» [62, с. 119].

Будова синонімічного ряду визначається не лише наявністю центрального елемента – так званої синонімічної домінанти, а й тим, що кожен ряд має своє ядро, більш або менш чітко окреслене. Чим суттєвіше

слово відрізняється від домінанти за значенням чи сферою вживання, тим далі воно «відходить» від цього ядра. Оскільки домінанта зазвичай є стилістично нейтральною одиницею та виступає найуживанішим і найширшим за значенням представником ряду, найближчими до неї вважають ті синоніми, які також можуть функціонувати в широкому колі контекстів і не мають виразних стилістичних маркерів. Натомість одиниці з обмеженою сферою застосування – розмовні, діалектні, жаргонні тощо – переважно розташовуються на периферії синонімічного ряду.

Для формування повноцінного синонімічного ряду важливо, щоб усі його компоненти мали спільні граматичні ознаки та належали до однієї лексико-граматичної категорії. Саме ця граматична та лексико-семантична спільність забезпечує їхню взаємозамінність у певних контекстах. Проте в мові трапляються випадки, коли синонімічні ряди включають елементи, що належать до різних частин мови. Таке явище характерне передусім для синонімів, об’єднаних не граматичною, а поняттєвою спільністю, наприклад іменник – дієслово (*радість – радіти*) чи прикметник – прислівник (*швидкий – швидко*). У таких випадках спільним є семантичний компонент, який забезпечує співвіднесеність слів.

Якщо певна лексема є багатозначною, вона входить до синонімічного ряду не у всій своїй полісемії, а лише в тому значенні, яке відповідає загальному смисловому ядру ряду. Інші значення багатозначного слова можуть входити до зовсім інших синонімічних груп або взагалі не мати синонімічних відповідників.

Додатковим параметром синонімічного ряду є ступінь інтенсивності або модифікації основної ознаки. Часто всередині одного ряду можна спостерігати градацію – від нейтрального чи «звичайного» вияву поняття до підсиленого або послабленого. Наприклад, у рядах прикметників: *теплий – гарячий – пекучий*, або ж дієслів: *сміятися – реготати – іржати* тощо. Такі градаційні структури демонструють динамічний характер синонімії та її здатність відтворювати тонкі смислові переходи між лексемами.

Крім того, формування синонімічного ряду залежить і від стилістичної багатоманітності мови. У сучасній українській мові функціонують загальновживані, книжні, розмовні, поетичні, професійні та інші типи лексики, і кожен з них може утворювати власні мікроряди всередині ширших семантичних груп. Саме тому синонімія є не лише способом семантичного збагачення мови, а й важливим інструментом стилістичної диференціації.

У РУС особливе місце посідають **іменникові синонімічні групи**, оскільки вони відображають прагнення укладачів максимально повно подати семантичні відповідники російських лексем українською мовою. Синонімічний ряд у цьому словнику постає не як механічний перелік споріднених слів, а як системно організована структура, у якій кожна одиниця має власний відтінок значення, стилістичну характеристику або сферу вживання.

За спостереженнями над матеріалом словника, обсяг іменникових синонімічних груп є досить варіативним. Невеликі ряди можуть обмежуватися двома-трьома словами, коли українська мова має лише кілька питомих або усталених відповідників до російської лексеми. Наприклад, ***абажу́р,*** *дашок* (РУС, I, с. 1); ***аго́нія***, *кона́ння*, *часува́ння* (РУС, I, с. 2). Водночас у словнику трапляються й значно ширші синонімічні групи. Це простежуємо в тих випадках, коли українська мова має розгалужену систему лексичних відповідників з різними стилістичними, діалектними чи функціональними відтінками. Такі розгорнуті ряди можуть налічувати п’ять, сім і навіть більше одиниць. Наприклад, ***ана́рхія***, *безвла́ддя*, *безла́ддя*, *бе́злад*, *безуря́ддя* (РУС, I, с. 6); ***аре́шт***, *арештáнтська*, *буцега́рня*, *хурдúта*, *те́мна*, *холо́дна*, *арештáрня* (РУС, I, с. 8). У широких групах часто поєднуються слова книжного та розмовного характеру, діалектні, застарілі, питомі лексеми, а також дублетні форми, актуальні для української літературної мови початку ХХ століття. Наведення кількох паралельних відповідників дозволяло укладачам показати багатство українського

лексичного фонду та окреслити можливі варіанти перекладу залежно від контексту.

У сучасній лінгвістичній традиції розрізняють два поняття: синонімічний ряд і синонімічне гніздо. Під синонімічним рядом зазвичай розуміють відносно компактну групу лексем, що збігаються за основним значенням і відрізняються семантичними або стилістичними нюансами так, що засвідчує градаційні відношення між словами (вияв більшої або меншої міри певної ознаки тощо). Натомість синонімічне гніздо охоплює ширшу сукупність одиниць, які можуть бути пов'язані не лише прямою семантичною близькістю, а й опосередкованими зв'язками – наприклад, через спільний корінь, вторинні значення або словотвірні відношення. Отже, гніздо має більш складну, багаторівневу структуру й не обмежується лише тими словами, що можуть взаємозамінюватися в одному контексті.

У шкільній практиці переважно використовують традиційне поняття синонімічного ряду, розуміння якого передбачає групування слів-синонімів довкола позначення спільного поняття. Такий підхід є простішим для засвоєння й відповідає завданням формування базових лексикологічних умінь. Відповідно до цієї традиції, у своєму дослідженні ми також послуговуємося терміном «синонімічний ряд».

### 2. 4. Причини і джерела виникнення синонімів

Мовознавці розглядають явище синонімії як універсальну властивість певної мови. Витоки появи синонімів слід розглядати в історичному розвитку мовної системи, адже формування синонімічних відношень завжди пов'язане з певним етапом еволюції мови. З огляду на це, питання про причини виникнення синонімів потребує конкретизації на історичному, соціолінгвістичному й структурному рівнях.

Українські й зарубіжні мовознавці – зокрема Л. Булаховський [8], А. Коваль[32], Л. Лисиченко [35], О. Нечитайло [37], Є. Регушевський [31], О. Тараненко[61] та інші дослідники – підкреслюють, що синонімія є

складним багатошаровим явищем, яке неможливо пояснити, спираючись лише на одну або дві причини. У своїх працях вони зазначають, що на формування синонімічних відношень впливають як внутрішні мовні чинники, так і зовнішні соціокультурні процеси, що підтверджує багатовимірність цього феномена.

Становлення синонімії зумовлене дією різних тенденцій і механізмів. З одного боку, мовна система прагне до впорядкованості та системності: регулярності, повторюваності, стабільності норм. З іншого – у ній завжди проявляються *процеси, пов'язані з творчим потенціалом мовців*, індивідуальними новотворами, процесами метафоризації, розширенням чи звуженням значень. У мові постійно співіснують два суперечливі напрями:

- тенденція до економії засобів, що передбачає уникнення дублювання та мінімізацію надлишкових одиниць;
- тенденція до розширення мовного ресурсу, яка реалізується через утворення нових слів, запозичень, появу стилістичних та емоційних варіантів.

Саме ця подвійність – економія та збагачення – створює умови для виникнення синонімів і забезпечує мовленнєву варіативність. Надлишковість, яку часто розглядають як прояв нелогічності системи, насправді є важливою характеристикою природної мови, адже вона дозволяє забезпечувати точність, образність та стилістичну гнучкість.

Ще одним важливим чинником формування синонімії є *міжмовні контакти*. Кожна мова розвивається у взаємодії з іншими мовами, що зумовлює появу нових лексем, здебільшого запозиченого характеру. Такі слова часто співіснують з власне українськими відповідниками, утворюючи нові синонімічні ряди (*рейтинг – оцінка, менеджер – керівник* тощо). Запозичення при цьому можуть виконувати різні функції – від уточнювальної (коли іншомовне слово закріплює спеціальне значення) до стилістичної (коли іншомовний варіант звучить більш офіційно) [62, с. 111–113].

Додатково варто зазначити, що розвиток синонімії пов’язаний і з *внутрішньою диференціацією мовних стилів*. У межах художнього, публіцистичного, наукового, офіційного та розмовного стилів формуються окремі групи синонімів, які виконують специфічні функції. Так, художній стиль продукує велику кількість образних, емоційно-експресивних синонімів; офіційно-діловий – номінативні, нейтральні; науковий – термінологічні варіанти, що відрізняються ступенем точності.

Отже, синонімія виникає внаслідок поєднання історичних, соціокультурних, стилістичних, структурних і міжмовних чинників, що свідчить про її складну природу та особливе значення в лексичній системі української мови.

Найбільш повну інформацію про основні причини та шляхи розвитку й появи синонімів подають автори посібника «Сучасна українська мова. Лексикологія» М. І. Філона та О. Є. Хомік [62]:

- семантичний розвиток окремих лексем;
- перехід лексичної одиниці із діалектного рівня на наддіалектний;
- засвоєння слів, які є в різних діалектах, що вступають у синонімічні відношення на рівні літературної мови;
- поліфункціональність мови;
- стильовий розвиток мови;
- людський чинник, який відображає емоційну діяльність мовця в лексичній системі;
- потреба в точному визначенні певних понять, явищ, процесів;
- процеси архаїзації лексики при збереженні потреби в певних поняттях, що для свого позначення вимагають появи нового слова;
- мовні уподобання спільноти, які реалізуються через запозичення слів з інших мов, або у створенні нових слів на питомо національному мовному ґрунті;
- культура мовлення;

- непряме називання явищ дійсності, яке зумовлене табу і спричиняє виникнення синонімів-ефемізмів.

Джерела синонімії в українській мові різні. Найчастіше нові синоніми виникають завдяки творенню нових слів від наявних, за допомогою різних словотворчих засобів [62, с. 90].

Виникають синоніми на базі таких джерел:

- словотворення (префіксації, суфіксації, суфіксально-префіксального творення, складання);
- слів іншомовного походження;
- розмовно-просторічних слів та лексичних діалектизмів;
- розвитку багатозначності слів;
- «індивідуальної мовотворчості письменників»[62, с. 114];
- застарілої лексики.

Синонімічні групи, подані в РУС, репрезентують повний спектр названих лексичних джерел, відображаючи широкий обсяг значеннєвих відтінків і лексичної варіативності української мови.

## 2.5. Іменникова синоніміка РУС у зв'язку з сучасною практикою укладання словників синонімів

Джерела іменникових синонімів, які відображає «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова, становлять значний інтерес не лише для науковців, а й для шкільної практики. Цей словник містить багатий матеріал, що дозволяє простежити різноманітні способи формування синонімічних рядів, показати тонкі відтінки значень слів та їх стилістичні особливості.

Використання таких джерел у школі може стати ефективним інструментом для розвитку лексичної компетенції учнів.

Зокрема, показуючи учням механізми наповнення синонімічних груп, можна продемонструвати, як окремі слова об'єднуються за смисловою

близькістю, як виникають стилістичні та емоційні відтінки, а також як різні синоніми взаємодіють у мовленні залежно від контексту. Такий підхід сприяє не лише збагаченню словникового запасу, а й формує критичне мислення щодо вибору слова в письмових і усних висловлюваннях.

### 2.5.1. Словотвірні синоніми

До притаманних ознак РУС у наведенні іменникових синонімів належить передусім фіксування **словотвірних відповідників** (найчастіше суфіксальних і конфіксальних), які, за нашими спостереженнями, не були підхоплені в інших лексикографічних джерелах.

Наприклад, поряд з українським словом *аскет*-**и́зм** укладачі подають синонім *аске́т*-**ств**-*о* (РУС, с. 10); (укр.), *асиг*н-***а́т**-а, асиг*н-***ува́-нн**-я* (РУС, I, с. 10), *альб*-***о́м,** альб*-***у́м*** (РУС, I, с. 5), *комір*-***чи́н**-а, комі́р*-***к**-а* (РУС, I, с. 5), до (укр.) *синя́к* подано *баса́м*-***а́н**, басам*-***у́г**-а* (РУС, I, с. 13), до (укр.) *без*-*люд*-***д**-я, без*-*лю́д*-***иц**-я, без*-*лю́д*-***ств**-о* (РУС, I, с. 24), до (рос.) *ба́шенка* подано (укр.) *ба́шт*-**иц**-*я*, *ба́шт*-**оньк**-*а* (РУС, с. 18); до (рос.) *безве́дрие*, *безве́дри́ца* – (укр.) *него́да*, *него́д*-**иц**-*я*, **без**-*гі́д*-**д**-*я* (РУС, с. 21), до (рос.) *беззасте́нчивость* – (укр.) *не*-*сором*-*ли́в*-***ість**, мало*-*соро́м*-*н*-***ість*** (РУС, I, с. 24), *ба́к*-***и**, ба́к*-***ен**-и* (РУС, I, с. 14), *жін*-***о́т**-а, жін*-***в**-а́* (РУС, I, с. 13), ***без**-вла́д*-***д**-я, **без**-ла́д*-***д**-я, **бе́з**-лад* (РУС, I, с. 6), *за́город*-***а,** за́город* (РУС, I, с. 13), ***без**-боро́д*-***ий**, без*-*боро́дь*-***к**-о*** (РУС, I, с. 21), *без*-*не*-*ви́н*-*н*-***ість**, не*-*по*-*ви́н*-*н*-***ість*** (РУС, I, с. 21) , ***бе́з**-смак* (р. -ку), ***не́**-смак, **без**-смак*-***ови́ц**-я* (РУС, I, с. 21), *Ара́б*-***і**-я, Ара́б*-***щ**-**ин**-а* (РУС, I, с. 8), *гара́п*-***ник**, гарап*-***ій́*** (РУС, I, с. 8), *аргумент*-***а́ц**-ія, аргумент*-***ува́**-нн-я* (РУС, I, с. 8), ***архі**-чо́рт, **пере**-чо́рт* (РУС, I, с. 10), *ба́б*-***ств**-о, баб*-***о́т**-а, баб*-***о́цтв**-о* (РУС, I, с. 13), *банк*-***но́т**-а, банк*-***і́вк**-а* (РУС, I, с. 15), *ба́нк*-*ов*-***е́ць**, банк*-*ов*-***и́к*** (РУС, I, с. 15), *лазн*-***и́к**, лазн*-***ю́к*** (РУС, I, с. 15), *баран*-***е́ць*** (р. -нця́), *бара́н*-***чик**, баран*-***ч**-а́, баран*-***я́*** (РУС, I, с. 16), *пан*-***я́*** (р. -я́ти, с. р.), *пан*-***ен**-я́* (р. -я́ти), *пан*-***и́ч*** (РУС, I, с. 17), *бари́ш*-***ни**-**цтв**-о, бариш*-***ува́**-нн-я* (РУС, I, с. 17), *бурлак*-***ува́**-нн-я, бурла́*-***цтв**-о* (РУС, I, с. 18), *хваль*-***к**-о́, **само**-хва́лько* (РУС, I, с. 18), *голов*-***и́щ**-а, голі́в*-***ч**-**ин**-а* (РУС,

І, с. 18), *черевич-**ник**, черевик-**ар*** (РУС, І, с. 18), *не-бояз-к-**ість**, без-бояз-н-**ість*** (РУС, І, с. 21), ***без**-брат-**н**-ій, **без**-брат-**ер**-**н**-ій* (РУС, І, с. 21), *не-роб-ітни-**ц**-я, не-роб-**а*** (РУС, І, с. 22), *біл-**ість*** (р. -лости), *біл-**от**-а, біл-**ин**-а* (РУС, І, с. 28), *біс-**ен**-я, біс-**ен-ятк**-о, біс-**ик*** (РУС, І, с. 31) та багато інших.

Наведені похідні іменники, які ми розглянули, відображають питомі для української мови моделі словотворення, утім деякі з цих лексем не стали надбанням навіть тлумачних словників. Водночас, їх включення у навчальний процес могло б стати цінним засобом для шкільної практики, оскільки дозволяє учням на конкретних прикладах простежити закономірності словотворення, розвивати уміння аналізувати морфологічну структуру слів і розширювати власний словниковий запас. Такий підхід сприяє формуванню глибшого розуміння структури української мови та активізує практичне застосування знань у письмових і усних завданнях.

Крім цього, наявні й ті словотвірні синоніми, які зафіксовані як в РУСі, так і в деяких інших словниках синонімів.

Наприклад, *лас-**ій**, лас-**ун*** (РУС, І, с. 5) (наявні у ССинК, ССУМ),

*відлюд-**ок**, відлюд-**ник*** (РУС, І, с. 6) (наявні у ССинК, ССУМ, «Короткому словнику синонімів української мови» П. Деркача),

*пест-**ун**, пест-**ій*** (РУС, І, с. 15) (наявні у ССинК, ССУМ),

*пан-**ств**-о, пан-**в**-а, пан-**от**-а* (РУС, І, с. 16) (наявні у ССинК),

*біг-а-**нн**-я, біг-а-**ни**-**н**-а, біг-а-**ни**-**ц**-я* (РУС, І, с. 19) (наявні у ССинК, ССУМ),

*верх, верш-**ок*** (РУС, І, с. 7) (наявні у ССинК),

***без**-вір-н-**ик**, **не**-вір-а, недо-вір-**ок*** (РУС, І, с. 11) (наявні у ССинК, ССУМ),

*баб-а, баб-**к**-а, баб-**ун**-я, баб-**ус**-я* (РУС, І, с. 12) (наявні у ССинК, «Короткому словнику синонімів української мови» П. Деркача, «Словнику синонімів української мови» А. Багмета),

*пуст-**ощ**-і, пуст-**от**-а, пуст-ува-**нн**-я, роз-пуст* (РУС, І, с. 15) (наявні у ССУМ),

*пáн-**н**-а, пан-**я́н**-**к**-а* (РУС, І, с. 17) (наявні у ССинК, ССУМ),

*хваль-**б**-á, **само**-хвальб-á, **по**-хвальб-á* (РУС, І, с. 18) (наявні у ССинК, ССУМ, «Короткому словнику синонімів української мови» П. Деркача),

*бід-**ák**, бід-**ár*** (р. -ря́) *бід-н-**як*** (РУС, І, с. 20) (наявні у ССинК, ССУМ, «Короткому словнику синонімів української мови» П. Деркача, «Словнику синонімів української мови» А. Багмета),

***без**-ла́д-**д**-я, **не́**-ла́д* (РУС, І, с. 20) (наявні у ССинК, ССУМ, «Короткому словнику синонімів української мови» П. Деркача),

*без-бо́ж-н-**ість**, без-бо́ж-ниц-**тв**-о* (РУС, І, с. 20) (наявні у ССУМ),

***не**-си́л-а, **без**-си́л-**л**-я* (РУС, І, с. 34) (наявні у ССинК).

У деяких групах іменникових синонімів укладачі «Російсько-українського словника» подають **складні слова**, які не зафіксовані в інших словниках синонімів.

Наприклад, **автограф** – *власнопис* (РУС, І, с. 1); **алітерація** – *однолітерність* (РУС, І, с. 4); **аеронавтика** – *повітроплавба* (РУС, І, с. 12); **барометр** – *тискомір* (РУС, І, с. 16), **басе́йн** – *водозбі́р* (РУС, І, с. 17). **безсні́жжя** – *голо́сніг* (РУС, І, с. 34), **доброзву́чність** – *легкозву́чність* (р. -ности) (РУС, І, с. 40). До лексеми **бездушність** фіксуємо відповідник *мертводушність*, який складений з основи прикметника «мертвий» та іменника «душа».

Такі лексеми дозволяють глибше зрозуміти особливості української лексики та відтінки значень, які не завжди відображені в традиційних джерелах. У шкільній практиці це може стати корисним матеріалом для практичних занять: учні можуть аналізувати рідкісні або незвичні слова, вчитися точно добирати синоніми залежно від контексту та стилю, а також збагачувати власне мовлення, ознайомлюючись з менш уживаними, але важливими одиницями лексики. Це сприяє розвитку аналітичного мислення і підвищує мовну компетентність школярів у роботі зі словником і текстом.

### 2.5.2. Питома народна лексика

У матеріалах РУС фіксуємо питомі народні назви, що подекуди відображають образне метафоричне сприйняття певної реалії. Такі лексичні синоніми стали надбанням тільки досліджуваної лексикографічної праці.

Наприклад, *а́їр*, ***тата́рське зі́лля*** (РУС, І, с. 2); ***калачики***, ***проскурки***, ***проскурина***, ***собача рожа*** (РУС, І, с. 4); *амфі́бія,* ***водозе́мець*** (РУС, І, с. 5); *ангідри́т,* ***безво́дник*** (РУС, І, с. 6); ***гірка́ сіль***, *епсоні́т* (РУС, І, с. 6); *бальзами́на* (ж. р.) ***живе́ зілля***, ***черевички бо́жої ма́тери*** (РУС, І, с. 15); *берберис, байбари́с,* ***кисли́ч***, ***квасни́ця*** (РУС, І, с. 16); *бедрине́ць,* ***дрібча́сте зілля́чко***, ***козе́л***, ***ко́злики*** (РУС, І, с. 20); *громови́ця,* ***чо́ртів па́лець*** (РУС, І, с. 27); *ши́льник,* ***во́дяни́й попу́тник*** (РУС, І, с. 28); *білозір,* ***гада́й-зілля́*** (РУС, І, с. 28); *бруслина,* ***проскури́на*** (РУС, І, с. 30); *березня́к,* ***красноголо́вець*** (РУС, І, с. 30); *бишак,* ***буркуне́ць*** (РУС, І, с. 37); ***во́вчі я́годи***, *жи́молодь* (ж. р.) (РУС, І, с. 38).

Питомі відповідники, часто виражені сполученням слів чи окремими лексичними одиницями, що їх не фіксують словники синонімів, укладачі РУС наводять поряд з іншомовними назвами окремих понять: *альфо́нс,* ***купо́ваний коха́нець*** (РУС, І, с. 5); *арсенал,* ***збройниця*** (РУС, І, с. 9); *ана́тема,* ***церко́вна клятьба́*** (РУС, І, с. 6); *антоло́гія,* ***ви́бірка*** (***ві́ршів***, ***писа́ннів***) (РУС, І, с. 7); *а́орта,* ***головна́ бойова́ жи́ла*** (РУС, І, с. 7); *ареометр,* ***вовчо́к*** (РУС, І, с. 8); *арте́рія,* ***бойова́ жи́ла*** (РУС, І, с. 9).

**Діалектна лексика**. Особливості добирання слів для перекладної частини РУС простежуються й у використанні іменникових синонімів, джерелом яких слугувала діалектна лексика. Окремі синонімічні відповідники, відображені в матеріалах словника, подібно до попередньої групи, не знайшли подальшого застосування в словниках пізнішого періоду. Наприклад, з-поміж діалектних лексем у РУС простежуємо такі:

- *а́стра*, (*діал.*) ***га́йстра*** (РУС, с. 11). Порівняймо: ГА́ЙСТРА, *діал*. Айстра. *Веселий метелик по плецю літав, На* ***гайстри****, на зорі, на*

*ромеп сідав* (Яків Щоголів, Поезії, 1958); *Дома ніяких квіток не було:* ***гайстри****, царську борідку, гвоздики тільки що посіяли* (Грицько Григоренко) (СУМ, II, с. 17);

- *бідня́к*, (*діал.*) ***худа́к*** (РУС, с. 20). Порівняймо: ХУДА́К, *діал.* Бідняк. *Нехай багач дивиться, як* ***худак*** *живиться* (Номис) (СУМ, XI, с. 166);
- *лігво*, (*діал.*) ***ско́тище***, (*діал.*) ***ско́та*** (РУС, с. 30). Порівняймо: СКО́ТИЩЕ, *діал.* Нора, лігво. *Треба се вовче* ***скотище*** *облягти так, щоб й миша з нього не втекла…* (Данило Мордовець) (СУМ, IX, с. 308). СКОТА, *діал.* Нора, лігво. *Гадюки збираються у свої* ***скоти*** (Словник Грінченка); * Образно. — *Сидять* [Самусь, Іскра та Абазин] *у своїй* ***скоті*** *на Чортомлинку та з нудьги ханьки мнуть* (Данило Мордовець) (СУМ, IX, с. 307);
- *розмо́ва*, (*діал.*) ***гомі́нка*** (РУС, с. 30). Порівняймо: ГОМІНКА, *діал.* Гомін (у 1 знач.). *Сміються приятелі, міркують, і тиха їх гомінка лагідно оддається в лунких стінах порожнього класу* (Степан Васильченко) (СУМ, II, с. 121);
- *бари́шник, (діал.)* ***баришівник*** (РУС, I, с. 17). Порівняймо: БАРИШІ́ВНИК, *діал.* Баришник. *Ходить собі такий* ***баришівник*** *по торговиці, чи кінській чи худоб'ячій, та й лиш пасе оком, хто з чим показується на торг* (Іван Франко) (СУМ, I, с. 106);
- *білору́ченко, (діал.)* ***легкоби́т*** (РУС, I, с. 29). Порівняймо: ЛЕГКОБИ́Т, *діал., зневажл.* Людина, що живе легкими заробітками. – *Ми, робітні люди, продукуємо гроші, а ви,* ***легкобити****, ужиткуєте* (Лесь Мартович) (СУМ, IV, с. 464);
- *іклó, (діал.)* ***клик*** (РУС, I, с. 37). Порівняймо: КЛИК 2, *діал.* Ікло. *Послухав дурний Кабан. Як запоров* ***кликами*** *у зараз розпоров собі груди* (Іван Франко) (СУМ, IV, с. 181).

В окремих випадках простежуємо закріпленість синонімічних відповідників в РУС та в інших словниках синонімів.

Зокрема, синонім до іменника *амво́н* – ***каза́льниця***, що був притаманний для західноукраїнського варіанта української літературної мови, увійшов до сучасних словників – ССУМ (академічний «Словник синонімів української мови» (1999–2000) ) та ССинК (Практичний словник синонімів української мови» Святослава. Караванського) й отримав відповідне маркування (*зах*. – західне; *у*. – український рівнозначник): КАЗА́ЛЬНИЦЯ, *зах*. Амвон. — *Про неї* [матір] *говорять, що вона повинна замість мого батька ставати на* ***казальницю*** *і проповідувати* (Ольга Кобилянська); *Зі своїх* ***казальниць*** *загрожували* [католицькі попи] *йому* [селянству Галичини] *всіма карами небесними за найменші прояви протесту проти гнобителів* (Володимир Гжицький) (СУМ, IV, с. 585).

У матеріалах РУС простежуємо закріплення таких діалектних синонімічних відповідників, які стали спільним надбанням з наступними словниками синонімів. Наприклад:

- *комо́ра, (діал.)****магазе́й*** (РУС, І, с. 5); порівняймо з ССинК: *комора, гамазей,* ***магазей*** (ССинК, с. 195). МАГАЗЕ́Й, *діал*. Комора. – *Гуртом землю обробляємо, гуртом хліб збираємо та в громадські* ***магазеї*** *засипаємо, поки перемелемо* (Панас Мирний) (СУМ, IV, с. 588).
- *лі́гво, (діал.)* ***га́вра*** (РУС, І, с. 30); порівняймо з ССинК: *лігво,* ***гавра*** (ССинК, с. 21). ГАВРА, *діал.* 1. Лігво звіра; барліг. *В лісах.. медведі ссали лапи в своїх* ***гаврах*** *і дрімали зимовим сном* (Іван Франко); * *Образно. То наймався* [Юрчик] *на найтяжчу роботу, гори перевертав, то півзими лежав у якій-небудь* ***гаврі****, у ведмежім барлозі, смокчучи свою нерозлучну віковічну люльку* (Гнат Хоткевич) (СУМ, ІІ, с. 9);
- *а́стма, (діал.)****ди́хави́ця*** (РУС, І, с. 11) порівняймо з ССинК: *астма, ядуха,* ***дихавиця***(ССинК, с. 18).

ДИХАВИ́ЦЯ, *зах*. Астма. *Де-небудь стане* [мати] *з ґаздинями на вулиці чи коло церкви, то й зараз наводить на це, що дихавицю має* (Наталія

Кобринська); [Недужі:] – *А мені ноги одібрало. – Мене ж* ***дихавиця*** *мучить…* (Яків Мамонтов) (СУМ, II, 290);

- *брузуме́нт, (діал.)* ***галон*** (РУС, І, с. 17: ГАЛО́Н, *діал*. Галун, позумент. *Золотії* ***галони****, а срібнії запони* (Словник Грінченка) (СУМ, II, с. 21);
- *біл́ка, (діал.)* ***біл́иця*** (РУС, І, с. 28): БІЛИЦЯ 2, *діал.* Білка. ***Білиця*** *сипала вниз під смереку об'їдки шишок* (Михайло Коцюбинський) (СУМ, І, с. 182);
- *блекота, (діал.)* ***німиця*** (РУС, І, с. 28). НІМИ́ЦЯ, *діал*. Дурман. [Рябина:] *Люди, не дурійте!.. Чи ви німиці понаїдалися, чи що?* (Іван Франко); *Вночі Корж укрив його листям німиці, і його свіжий вогкуватий дотик притамував страждання хворого* (Зінаїда Тулуб) (СУМ, V, с. 424);
- *апети́т, (діал.)* ***хіть*** (РУС, І, с. 8): ХІТЬ, *діал*. 1. *перев. до чого або з інфін*. Бажання, прагнення здійснити, виконати щось, домогтися чогось. *На другий день добув* [Чіпка] *десь ціпа й молотив у клуні.. Де та сила і* ***хіть*** *узялися!* (Панас Мирний); *Щоб була ти щасливою в світі, – То не мав би я іншої* ***хіті****, Най там серце кого не коха* (Павло Грабовський);

// у знач. присудк. сл. *Є бажання, хочеться. Хто хоче, грає або співає, кому* ***хіть*** *– бряжчить на арфі* (Марко Вовчок) (СУМ, XI, 75);

- (зоол.) *мете́лик, (діал.)* ***мети́ль*** (р. -е́ля), *(діал.)* ***моти́ль*** (р. -иля́) (РУС, І, с. 12). МЕТІЛЬ 2, *діал.* Метелик (у 1 знач.). *Пройшов день, два, і з неї цвіт опав, І Маківка осиротіла; Бджола на іншій квітці сіла, Ту погань* ***метелів*** *мовби лихий забрав* (Євген Гребінка); * У порівняннях. *Влетіло щось, як великий нічний метіль, радісне, схвильоване* (Степан Васильченко) (СУМ, IV, с. 690).

МОТИ́ЛЬ, я, чол. 2. *діал.* Метелик (у 1 знач.). *Великий* ***мотиль*** *літав плавучим, кокетним польотом* (Ольга Кобилянська) (СУМ, IV, с. 811);

- (зоол.) *бара́н*; (діал.) ***ва́лах*** (РУС, І, с. 16): ВА́ЛАХ, *діал.* Кастрований баран. *Самих овець має* [дука] *вісімсот, не рахуючи баранів,*

*кіз і* ***валахів*** (Володимир Гжицький); *Розмови ведемо про такі речі, як* ***валахи****, ярки та вовна, та норми виробітку* (Олесь Гончар) (СУМ, І, с. 283);

- *бу́блик, (діал.)* ***оба́рінок*** (РУС, І, с. 16): ОБАРІ́НОК, *діал*. Бублик. *Вуйни і вуйки з чужих сіл насходилися. Петрикові* ***обарінки*** *давали* (Марко Черемшина) (СУМ, V, с. 463);
- *білизна*, (діал.) ***хустя*** (РУС, І, с. 29): ХУ́СТЯ, *діал.,* 1. *збірн*. Білизна. *Дівчата перуть собі* ***хустя****, Веселий їх гурт гомонить* (Леся Українка, IV, 1954, 94); *Гафійка ловила* ***хустя****, що розметав вітер по дворі, як стадо білих гусей* (Михайло Коцюбинський); *На обгородженому тином подвір'ї блукало кілька курчат, на шворці часом висіло якесь різнокольорове* ***хустя****, під вікном цвіли рожі й чорнобривці* (Леонід Первомайський) (СУМ, XI, с. 176);
- *розмова, (діал.)* ***гутірка*** (РУС, І, с. 30): ГУ́ТІРКА, *діал*. Розмова. *Хоч* ***гутірка*** *йшла голосна та жвава,.. довго не можна було дослухатися, що люди говорять* (Лесь Мартович); *Приємна* ***гутірка*** *затягнулась до пізньої ночі* (Петро Козланюк) (СУМ, II, с. 200);
- *добра доля, щастя, (діал.)* ***гаразд*** (РУС, І, с. 41): ГАРАЗД 2, *діал.* Щастя, благополуччя. *Я* ***гаразду*** *не зазнала, та вже й не зазнаю* (Словник Грінченка); *Сердечно бажаю Вам здоров'я та всякого* ***гаразду*** (Михайло Коцюбинський); *Челканов, Касандров, Грозний і Курило прагнули насамперед до створення зовнішнього, показного* ***гаразду*** *і зовнішніх успіхів* (Іван Микитенко) (СУМ, II, с. 29).

**Застаріла лексика**. Подаємо приклади застарілої лексики в складі синонімічних груп, яка наявна лише в РУС. Наприклад:

- *ад'ютант*, ***значковий*** (РУС, І, с. 2): ЗНАЧКОВИ́Й, *військ., заст.* Звання, що надавалось у реєстровому козацькому війську з другої половини XVII століття. *Родом з Глухова, юриста, Він має чин канцеляриста.. Щоб* ***значкового*** *дослужиться І на війні чим поживиться, Вступив в Енеїв легіон* (Іван Котляревський) (СУМ, III, с. 649);

- *атла́с,* ***саєт́а*** (РУС, І, с. 11): САЄ́Т, САЄ́ТА *заст.* Ґатунок тонкого англійського сукна. *Коли в кого жупан, то сама чиста саєта* (Пантелеймон Куліш) (СУМ, ІХ, с. 14);

- *вигна́нець,* ***бані́т*** (РУС, І, с. 15): БАНІ́Т, БАНИ́Т, *заст.* Людина, оголошена поза законом; вигнанець. [Анна:] *А хто* ***баніт****, той, звісно, утікач* (Леся Українка. *Кожен братчик повинен позиватися в братському суді, а за порушення статуту виключають із братства, тобто відлучають від церкви. Тоді він –* ***банит****, людина поза законом* (Зінаїда Тулуб) (СУМ, І, с. 100);

- *оксами́тник,* ***карма́зи́нник*** (РУС, І, с. 17): КАРМА́ЗИ́ННИК, *заст.* Той, хто носив одяг із кармазину (у 1 знач.); багач (СУМ, IV, с. 108);

- *вигнання,* ***баніція*** (РУС, І, с. 15): БАНІ́ЦІЯ, *заст*. Покарання, що полягає в оголошенні людини поза законом, засудженні її на вигнання. *Придушивши повстання 1594—1596 рр., польський уряд наклав на козаків* ***баніцію****, тобто оголосив їх поза законом* (Історія УРСР, І, 1953, 170) (СУМ, І, с. 100);

- *на́ймит,* ***бурла́ка*** (РУС, І, с. 18): БУРЛАКА. 1. *заст.* Людина без постійної роботи і постійного місця проживання. *Нема в світі так нікому, як* ***бурлаці*** *молодому, що бурлака робить, заробляє, аж піт очі заливає, а хазяїн його лає* (Словник Грінченка); *Ой талане, талане!.. Чи ти в полі, чи ти в гаї.. З бурлаками гуляєш?* (Тарас Шевченко); ***Бурлаки*** *розказали про все своє горе, розказали, як вони втекли з села од пана, як бідували* (Нечуй-Левицький); *Михайло Качан — сирота,* ***бурлака****, голий, як бубон* (Іван Микитенко) (СУМ, І, с. 259);

- *по́слушниця,* ***білúця*** (РУС, І, с. 28): БІЛИЦЯ 1, *заст*. Невисвячена черниця. **У порівняннях. А Марина в сукні білій, Неначе білиця, Богу молиться та плаче. Замкнута в світлиці* (Тарас Шевченко) (СУМ, І, с. 182);

- ***нев[с]по́кій****, несупокій, турбо́та* (РУС, І, с. 32): НЕВПО́КІЙ, *заст.* Неспокій, тривога. ***Невпокій*** *опановував Семеном. Він зробився уразливим,*

*нетерплячим* (Михайло Коцюбинський); *Чогось не вистачав дівчині. Якийсь* ***невпокій*** *сполохав її душу, і вона то поринає в спогади, то в далечінь неясних надій* (Михайло Стельмах) (СУМ, V, с. 270);

- ***безсрі́бник,*** *-ниця, негрошолю́б, -лю́бка* (РУС, І, с. 35): БЕЗСРІ́БНИК, *заст.* Не жадібна до грошей, некорислива людина (СУМ, І, с. 147);
- *безсти́дниця, сороми́тниця,* ***срамо́тниця*** (РУС, І, с. 35): СРАМО́ТНИЦЯ, *заст.* Соромітниця. – *Я її навчу, як поважати брата.. Безстидниця!* ***Срамотниця!*** (Панас Мирний) (СУМ, ІХ, с. 618);
- *бій,* ***побій*** (РУС, І, с. 38). ПОБІЙ, З. *заст.* Бій. *Ти, пане козаченьку, не продавай мене, не продавай мене, спогадай на себе, як ми з тобою да були в* ***побою*** (Словник Грінченка); *І оповідав той кінь свойому [своєму] лицареві, з яких то* ***побоїв*** *він його виніс: і з половецького, і з турецького* (Василь Стефаник) (СУМ, VI, с. 616);
- ***благонаді́йність,*** *пе́вність* (РУС, І, с. 41): БЛАГОНАДІ́ЙНІСТЬ, *заст.* Абстр. ім. до благонадійний 2. *У канцелярії школи у Олександра Щорса прийняли заяву.., зажадали довідки про* ***благонадійність*** (Семен Скляренко) (СУМ, І, с. 193);
- *звича́йність,* ***доброзвича́йність,*** *до́брі зви́чаї* (РУС, І, с. 41): ДОБРОЗВИЧА́ЙНІСТЬ, *заст*. Абстр. ім. до доброзвичайний. – *Я теж дивуюся: старий російський інженер втрачає елементарні поняття* ***доброзвичайності*** (Іван Ле) (СУМ, ІІ, с. 325).

Спільним надбанням матеріалів РУС та інших словників стали такі синоніми, як:

- *безха́тник,* ***бурла́к, бурла́ка*** (РУС, І, с. 23) порівняймо з ССинК: *бурлак,* ***бурлака*** (ССинК, с. 377).

БУРЛАК, *заст.* 1. *рідко*. Те саме, що бурлака 1. *У неділю багацький син На конику грає, —* ***Бурлак*** *бідний напас воли ..Та з плугом рушає* (Українські народні ліричні пісні) (СУМ, І, с. 259). Порівняймо: БУРЛАКА, 1. *заст.* Людина без постійної роботи і постійного місця проживання. *Нема в світі так нікому, як* ***бурлаці*** *молодому, що бурлака робить, заробляє, аж*

*пім очі заливає, а хазяїн його лає* (Словник Грінченка); *Ой талане, талане!.. Чи ти в полі, чи ти в гаї.. З* ***бурлаками*** *гуляєш?* (Тарас Шевченко); ***Бурлаки*** *розказали про все своє горе, розказали, як вони втекли з села од пана, як бідували* (Нечуй-Левицький); *Михайло Качан — сирота,* ***бурлака****, голий, як бубон* (Іван Микитенко) (СУМ, І, с. 259).

- *арти́ст,* ***мисте́ць*** (р. -тця́) (РУС, І, с. 9) порівняймо з ССинК: *артист,* ***мистець*** (ССинК, с. 17). МИСТЕ́ЦЬ, *заст.* Те саме, що митець. *Великий* ***мистець*** *був Менандр; ..під його руками каміння німе оживало і мармур неначе аж дихав, і мідь ворушилась, слонова кість і дерево всяке, і глина — усе воскресало у постатях дивних* (Дніпрова Чайка); *Тільки що Христя намірилася стрибнути, а Кравченко ззаду так її і підхопив під руки, так і зніс на повозку, аж Христя усміхнулася. — О, та ви ж і* ***мистець*** *свого діла! — сказала вона* (Панас Мирний) (СУМ, IV, с. 719);

- ***вагота́****, тягота́* (РУС, І, с. 30) порівняймо з ССинК: *тягар, вага,* ***вагота*** (ССинК, с. 420).

ВАГОТА́, *заст.* 1. Вага, тягар. – *Тільки, голубонько моя, нащо тобі таку ваготу на своїх плечах носити? Хіба нікого послати?* (Ганна Барвінок) (СУМ, І, с. 276);

- *шпиг,* ***сіпа́ка*** (РУС, І, с. 9–10). Порівняймо: СІПА́КА, *заст.*, зневажл. 1. Доскіпливий, уїдливий начальник. — *Карпо чоловік гордий та жорстокий, з його буде добрий* ***сіпака****, може, його боятимуться хоч баби та молодиці, — говорила громада* (Нечуй-Левицький). 2. Посіпака. *Довго ми дивились На те, як мучили, глумились* ***Сіпаки*** *панські над попом, Як він, не кажучи й словечка, Корився, хилився, мов овечка* (Іван Франко); *По церквах — кадило й чад, А* ***сіпаки*** *вірні Б'ють і мучать села хирні* (Микола Зеров) (СУМ, IX, с. 227);

- *ареопа́г,* ***су́дище*** (РУС, І, с. 8). Порівняймо: СУ́ДИЩЕ, *заст.,* ірон. Суд (у 2 знач.) (СУМ, IX, с. 826);

- *бари́шник,* ***ливера́нт*** (РУС, І, с. 17): ЛІВЕРА́НТ, *заст*. Той, хто займається перепродажем заради прибутків (звичайно коней, худоби і т. ін.);

баришник. *Іцик поглядає на їх наскидані копиці і засукує руки, — знає, що швидко набереться в нього сотнар і буде можна везти до* ***ліверанта*** *в Дрогобич* (Іван Франко); *Старий Щербина бувало обдурював на ярмарках тертих продавців: і степових, наче з бронзи відлитих, згонщиків, і чорних, мов гайвороння, молдавських* ***ліверантів*** (Михайло Стельмах) (СУМ, IV, с. 507);

- *нев[с]по́кі́й,* ***турбація*** (РУС, І, с. 32). Порівняймо: ТУРБА́ЦІЯ, *заст.* Турбота, клопіт. – *Еней Анхизович, сідайте,* ***Турбації*** *не заживайте, Бог милостив для грішних всіх* (Іван Котляревський); [Василь:] *А скільки треба заплатити попові за те, що в хрест уведе?* [Захарко:] *Це вже не твоя* ***турбація*** (Марко Кропивницький) (СУМ, Х, с. 324);
- *несла́ва,* ***не́честь*** (РУС, І, с. 36). Порівняймо: НЕ́ЧЕСТЬ, *заст.* Наруга, ганьба. *Красти для самого зиску він уважав* ***нечестю*** *для своєї професії* (Іван Франко); *Дружинники були крайньо озлоблені, раз тому, що не брали участі у бою, а також тому, що на них падала* ***нечесть*** *бути під проводом зрадника і боягуза, який тікає від ворога* (Юліан Опільський) (СУМ, V, с. 404);
- *бій, би́тва,* ***бата́лія*** (РУС, І, с. 38). Порівняймо: БАТА́ЛІЯ, *заст.* Бій, битва, бойовище. *Торік приїздив наш братик з війська та розказував, як він був у* ***баталії*** (Марко Вовчок); – *Як ви здогадуєтесь, це їм* [шведам] *Петро Великий дав під Полтавою* ***баталію*** (Юрій Яновський) (СУМ, І, с. 110);
- *добродій́ство,* ***благодія́ння, благости́ня*** (РУС, І, с. 40). Порівняймо: БЛАГОДІЯ́ННЯ, *заст.* Безкорислива допомога, підтримка; добре діло, добрий учинок. – *Велике було б* ***благодіяння*** [для поміщиків], – *зауважив Василь Опанасович, – коли б з предержателів наших кріпаків, що тікають до Ностянтиноградського повіту, ..стягували штрафи* (Олексій Полторацький) (СУМ, І, с. 193). БЛАГОСТИ́НЯ, заст. Милість, ласка, благодіяння. *Слава ж тобі, чернче, твоїй* ***благостині*** (Словник Грінченка);

*Вночі хороший дощ рясний Послав нам щедру* ***благостиню*** (Максим Рильський) (СУМ, І, с. 195).

**Висновки до Розділу 2**.

У другому розділі було здійснено комплексний аналіз явища синонімії в українській мові на матеріалі РУС, запропоновано зіставлення з сучасною лексикографічною практикою. Розгляд історії дослідження синонімії засвідчив, що це явище є однією з найважливіших категорій лексичної системи, оскільки відображає здатність мови точно передавати думку, диференціювати значення та забезпечувати виразність вислову.

Аналіз теоретичних засад показав, що синонімія виникає внаслідок дії низки історичних, соціокультурних, стилістичних, структурних та міжмовних чинників, які визначають її багатофакторний характер. Серед основних джерел формування синонімів виділено семантичний розвиток лексем, діалектні впливи, запозичення, архаїзацію частини словника, стилістичну диференціацію та потребу в точнішому найменуванні понять.

На матеріалі РУС простежено, що укладачі активно використовували різнорівневі синонімічні відповідники для точного передавання змісту російських слів, демонструючи багатство української лексичної системи.

Особливо цінним для дослідження стало виявлення та опис іменникових синонімів, зафіксованих у матеріалах РУС, та порівняння їх із сучасними словниками синонімів. Порівняльний аналіз показав, що значна частина поданих у РУС відповідників увійшла до сучасної лексикографічної традиції, хоча окремі слова зазнали змін у стилістичному статусі, частотності або були вилучені зі складу активної літературної норми. Це підтверджує, що РУС виступає важливим історичним джерелом, яке відображає стан української лексики першої третини ХХ ст.

Окрему увагу приділено словотвірним синонімам, які виявилися численною та продуктивною групою. Їхній аналіз дає змогу простежити

морфологічні моделі формування синонімів і характерні тенденції розвитку українського іменникового словника.

Отримані результати створюють основу для подальшого дослідження процесів розвитку української синоніміки та уточнення принципів добору синонімів у сучасних лексикографічних джерелах. Водночас їхнє використання може мати значну практичну цінність у шкільному навчанні. Так, матеріали дослідження можуть бути інтегровані в уроки української мови для демонстрації учням багатства і різноманітності лексики, показу механізмів формування синонімічних рядів, а також для розвитку навичок точного добору слів у різних стилістичних та комунікативних ситуаціях.

# РОЗДІЛ 3
# ІМЕННИКОВА СИНОНІМІКА «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» ЗА РЕД. А. КРИМСЬОГО ТА С. ЄФРЕМОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

## 3.1. Вивчення синонімії в закладах загальної середньої освіти

Синонімія є однією з ключових категорій української лексикології, що забезпечує виразність, точність та різноманітність мовлення. У шкільному курсі мови її вивчення є обов'язковим елементом формування комунікативної компетентності учня. У сучасних освітніх програмах [15, 16, 27] синонімію трактують не лише як лінгвістичне явище, а як важливий засіб розвитку мовленнєвої діяльності, стилістичного чуття, уміння вибирати оптимальну мовну одиницю залежно від ситуації спілкування.

У контексті формування мовної особистості учня синонімія виконує низку функцій: дає можливість підібрати слово для певних комунікативних потреб, забезпечує точність і виразність висловлення, дозволяє коригувати повідомлення відповідно до мети спілкування та соціального статусу адресата. Вивчення синонімії сприяє також розвитку мовленнєвих навичок в усіх видах діяльності – аудіюванні, говорінні, читанні та письмі.

Головною метою навчання синонімії є формування у школярів *синонімічної компетенції* як складової частини загальної мовної та комунікативної компетенцій. Ця компетенція передбачає здатність учня:

- розпізнавати синоніми в тексті;
- розрізняти синоніми та їхні види (абсолютні, семантичні, стилістичні, семантико-стилістичні);
- пояснювати відтінки значення та стилістичну функцію синонімів;
- добирати синоніми до заданих слів;

- обґрунтовано вибирати найвдаліший синонім для реалізації конкретного комунікативного завдання;
- уникати невиправданих повторень слів у власному мовленні, здійснюючи синонімічні заміни;
- усвідомлено використовувати синонімічні ряди для досягнення виразності, точності та логічності мовлення.

Для того, щоб учитель разом з учнями міг реалізувати окреслені вище завдання йому потрібно зосередити увагу на поступовому виконанні таких методичних кроків:

1. *Ознайомлювальні теоретичні бесіди*: сформувати уявлення про синоніми як про важливе мовне явище, розкрити поняття «синонімічний ряд».

2. *Теоретичні вказівки*: ознайомити з критеріями синонімічності, класифікацією синонімів, функціями синонімів у мовленні.

3. *Практичні завдання*: виробити вміння знаходити синоніми в тексті, групувати слова в синонімічні ряди, користуватися словниками синонімів, замінювати повторювані слова синонімами для усунення тавтології.

4. *Розвиваючі техніки*: розвивати мовне чуття, логічне мислення, увагу, пам’ять, здатність до аналізу, порівняння та узагальнення.

5. *Виховні техніки*: виховувати культуру мовлення, шанобливе ставлення до рідної мови, естетичний смак.

До основних принципів вивчення синонімії належать:

1. Принцип взаємозв’язку з вивченням інших тем: синонімія тісно пов’язана з лексикологією, фразеологією (з темами про багатозначність, явищами антонімії, паронімії; про синонімію фразеологічних одиниць), зі стилістикою, морфологією (наприклад, синонімія граматичних форм) та синтаксисом (наприклад, синонімія синтаксичних конструкцій).

2. Принцип комунікативної спрямованості: усі вправи та завдання мають бути орієнтовані на вдосконалення комунікативних умінь учнів, на

формування здатності ефективно використовувати синонімічні ресурси мови в реальних ситуаціях спілкування.

3. Принцип наочності: використання словників, таблиць, схем, інтерактивних плакатів, що візуалізують синонімічні ряди, відтінки значень та стилістичну приналежність слів.

4. Принцип посильності: добирання матеріалу повинно відповідати віковим особливостям та мовному досвіду учнів.

Робота над синонімами має чітку вікову диференціацію.

Початкова школа (1–4 класи). На цьому етапі робота має переважно практично-імітаційний характер. Учні ще не засвоюють термін «*синоніми*», але активно з працюють зі словами, які перебувають у синонімічних відношеннях, тобто зі «словами, близькими за значенням».

Основна школа (5–9 класи) – це ключовий етап для системного вивчення теми. На уроках запроваджують наукові терміни «*синоніми*», «*синонімічний ряд*», «*домінанта*». Учні знайомляться з типами синонімів та їхніми функціями:

- *учні 5–6 класів* вчаться розпізнавати синоніми, добирати синоніми до визначених чи потрібних слів, складати невеликі синонімічні ряди, пояснювати відтінки значення. Велику роль відіграє робота з художніми текстами, де потрібно знайти синоніми та пояснити вибір автора.
- *учні 7–9 класів* вчаться розрізняти стилістично забарвлені та нейтральні синоніми, використовувати їх у мовленні різних стилів. Вчителі активно пропонують вправи на редагування текстів, усунення лексичних повторів, на стилістичне вдосконалення речень.

Старша школа (10–11 класи). На цьому етапі відбувається узагальнення, систематизація та поглиблення знань.

Українські методисти одностайно підкреслюють, що робота з синонімами має бути систематичною, починаючи з початкової школи і завершуючи профільним навчанням.

Про важливість роботи над стилістичними синонімами наголошував О. Біляєв, зазначаючи, що така форма роботи формує відчуття мови та вміння використовувати слова в різних функціональних стилях. Дослідник вважає, що синоніми потрібно вивчати не ізольовано, а в тексті та контексті. Підкреслював, що синонімія – це засіб боротьби з бідністю мовлення і слововживанням-паразитом [7].

На думку М. Пентилюк, роботу з синонімами слід розглядати як важливий засіб розвитку мовленнєво-комунікативних умінь та формування лексичної бази. Дослідниця акцентує на необхідності навчити учнів розрізняти абсолютні та часткові синоніми [38].

Синонімія, за спостереженнями С. Караман, може слугувати вагомим засобом диференційованого підходу до навчання. Відомий український педагог і вчений пропонує використовувати різні види вправ: починаючи від добирання синонімів до редагування текстів з метою стилістичного вдосконалення. Дослідник акцентує на важливості включення синонімічних гнізд в активний словник учнів [29].

Важливу увагу лінгводидактичній функції синонімів приділяє у своїх працях К. Резніченко, вважаючи, що ефективна робота з синонімами можлива лише за умови системного засвоєння їхньої семантики та уточнення значень за допомогою словників [46].

У праці «Ділова українська мова» Г. Сагач описує роль синонімів у формуванні комунікативної культури особистості. Дослідниця зазначає, що робота має включати аналіз синонімічних рядів у художніх текстах для розуміння авторського задуму та стилістичної доцільності вибору слова [47].

Отже, українські лінгводидакти відводять важливу роль вивченню явища синонімії на уроках української мови, звертаючи увагу на те, які комунікативні навики учні зможуть розвинути, опановуючи «синонімічну тематику».

### 3.2. Методичні підходи до опрацювання лексикології в сучасних підручниках з української мови.

Систематичне опанування розділу «Лексикологія» в загальноосвітній школі розпочинається в 5-му класі й продовжується у 6-му, 10-му класах. Для роботи з учнями цього рівня вчителі української мови мають змогу використовувати кілька варіантів навчальних підручників для 5 класу, створених різними авторськими колективами. Така варіативність забезпечує педагогам можливість добирати навчальний матеріал відповідно до власних методичних уподобань, рівня підготовки учнів та особливостей освітнього середовища. Крім того, різні підручники по-своєму структурують теми, пропонують відмінні типи вправ, підходи до формування мовних умінь і різний обсяг теоретичних відомостей, що дає змогу детальніше аналізувати методичний потенціал і слабкі сторони кожного видання під час планування вивчення лексики в базовій школі. Авторами підручників з української мови є: колектив авторів – О. Заболотний, В. Заболотний; група укладачів – Н. Голуб, Н. Горошкіна; авторські підручники – О. Авраменка; О. Глазової та інші.

Порівняльний аналіз змістового наповнення названих джерел відображають ***Таблиця 3.1***; ***Таблиця 3.2.***

***Таблиця 3.1***

**Аналіз підручників з української мови для 5 класу**

| **Підручник, його автор /автори** | **Аналіз** |
|---|---|
| **Заболотний О. В.** Українська мова: підруч. для 5-го кл. закл. заг. серед. освіти / Олександр Заболотний, Віктор Заболотний. Київ: Генеза, 2022. 240 с. | Підручник О. Заболотного та В. Заболотного для 5 класу відповідає сучасним вимогам модельної навчальної програми й орієнтований на компетентнісний підхід до вивчення української мови. Розділ, присвячений **лексикології**, зокрема темі «***Синоніми***», має |

| | |
|---|---|
| | чітку структуру, що поєднує доступний теоретичний матеріал та різноманітні практичні завдання. Теоретичний блок подано в лаконічній та зрозумілій для п'ятикласників формі: автори визначають поняття «*синоніми*», «*синонімічний ряд*», наголошують на їх ролі в мовленні та збагаченні словникового запасу. Учням пропонують вправи на добір синонімів до поданих слів, побудову синонімічних рядів, заміну слів синонімічними відповідниками в реченнях, а також завдання творчого характеру – складання власних речень з синонімами. Цікавим завданням є вправа «*Ситуація*». Виконуючи її, учні можуть уявити себе в різних життєвих ситуаціях, застосовуючи теоретичний матеріал на практиці. Підручник містить багато ілюстрацій. |
| **Авраменко О**. Українська мова: підруч. для 5 кл. закл. загальн. середн. освіти / Олександр Авраменко. Київ: Грамота, 2022. 208 с. | Підручник укладений відповідно до чинних освітніх стандартів, вирізняється чіткою, логічно вибудуваною структурою та орієнтацією на формування в учнів ключових комунікативних компетентностей. Теоретична частина викладена стисло, доступно та з акцентом на практичному застосуванні мовознавчих понять. У підручнику наявні різноманітні ілюстрації. До теми «*Синоніми*» є багато цікавих вправ для закріплення теорії. Практичні завдання до теми мають різнорівневий характер. Учням пропонують |

| | |
|---|---|
| | вправи на розпізнавання синонімів у поданих рядах, заміну слів точнішими відповідниками, укладання синонімічних рядів, добір слів з близьким значенням відповідно до контексту. Наявні і творчі завдання, такі як написання есе з використанням у ньому синонімів. Корисною рубрикою для учнів є «*Культура слова*». |
| **Голуб Н. Б**.<br>Українська мова : підруч. для 5 класу закл. загальн. середн. освіти / Н. Б. Голуб, О. М. Горошкіна. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2022. 256 с. | Підручник створений відповідно до вимог модельної навчальної програми й орієнтований на діяльнісний, комунікативно спрямований підхід до формування мовної компетентності п'ятикласників. У цьому підручнику синоніми розглянуто в межах теми «*Групи слів за значенням: синоніми, антоніми, омоніми*». Наявні схеми, які допомагають учням зосередити увагу на найважливіших елементах теми, швидко орієнтуватися в інформації. Недоліком є те, що подано мало завдань до цієї теми. Важливо, що в окремий параграф виділено тему «*Словники синонімів, антонімів, омонімів, паронімів*». Декілька завдань до цієї теми стосуються синонімів. Порівняно з іншими підручниками тема «*Синоніми*» подана менш розгорнуто та з меншим обсягом тренувальних і творчих завдань. |

***Таблиця 3.2***

**Аналіз підручників з української мови для 10 класу**

| | |
|---|---|
| **Заболотний О. В.** Українська мова: (рівень стандарту): підруч. для 10-го кл. закл. заг. серед. освіти / О. В. Заболотний, В. В. Заболотний. Київ: Генеза, 2018. 192 с. | У цьому підручнику тема «*Лексичні синоніми й антоніми*» наявна в межах розділу «*Лексична норма*». Теоретичний матеріал для вивчення і повторення відсутній. У навчальному матеріалі запропоновано ряд вправ, спрямованих на формування практичних навичок роботи зі синонімами. Учням пропонують групувати слова в синонімічні ряди та добирати вдалі синонімічні варіанти для заповнення пропусків у реченнях. Творчі завдання – це написання есе на подані теми. У кінці параграфу наявні тести для перевірки засвоєних знань. |
| **Глазова О. П.** Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О. П. Глазова. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 224 с. | У підручнику тему синонімії розглянуто в межах ширшого розділу «*Лексична норма*», що повністю відповідає змістовим вимогам програми рівня стандарту. Теоретичний блок, присвячений синонімам, містить чіткі формулювання і має зрозумілу структуру. У параграфі розкрито такі поняття, як «*лексичні синоніми*», «*синонімічні ряди* (*гнізда*)», «*загальномовні синоніми*», «*контекстуальні синоніми*», «*фразеологічні синоніми*», «*фразеологічні варіанти*». Практична частина теми побудована так, щоб забезпечити поетапне закріплення здобутих знань. Підручник містить багато різноманітних вправ. |

| | |
|---|---|
| **Авраменко О**. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти / Олександр Авраменко. Київ: Грамота, 2018. 208 с. | Підручник Олександра Авраменка для 10-го класу створений відповідно до чинної навчальної програми та орієнтований на комунікативно-діяльнісний підхід у формуванні мовної компетентності старшокласників. Синонімія у цьому підручнику розглядається в межах теми «*Лексичні та фразеологічні синоніми, антоніми. Синонімічне багатство мови*». Теоретичний матеріал у підручнику змістовно пояснено. Усю теорію підкріплено ретельно дібраними прикладами, що робить матеріал доступнішим. Практичний матеріал підручника добре продуманий. Завдання спрямовані на формування різних рівнів умінь та навичок. Підручник можна ефективно використовувати не лише на уроках, а й у підготовці до НМТ. Окремої уваги заслуговує зовнішнє оформлення та подача матеріалу. Підручник вирізняється візуальною структурованістю: важливі правила подано у вигляді виділених блоків, окремих рубрик, таблиць і схем. Така форма подачі полегшує сприйняття теоретичних понять і сприяє запам’ятовуванню. |

Аналіз чинних підручників свідчить, що принципи методики викладання синонімії загалом реалізовані, однак деякі підручники варто вдосконалити.

У більшості навчальних видань подано науково обґрунтовані визначення, базову класифікацію синонімів і приклади їх використання.

Значна частина вправ спрямована на те, щоб визначити, дібрати, замінити синоніми, відтак творчі завдання, спрямовані на використання синонімів у власному мовленні, трапляються рідше.

Варто було б запровадити в підручниках більше різноманітних ігрових прийомів, таких як мовні вікторини, лінгвістичні естафети, рольові ситуації – це могло б значно підвищити зацікавленість школярів. Ігрові форми роботи активізують увагу, сприяють кращому засвоєнню матеріалу.

Важливим компонентом методики викладання теми «*Синоніми*» є робота з різними словниками – тлумачними, синонімічними, стилістичними. В окремих підручниках цей напрям реалізований поверхово або представлений епізодично. Використання словникових статей сприяє розвитку самостійності учнів, допомагає побачити нюанси значень, стилістичну маркованість та нормативність лексем.

Можна було б збільшити кількість завдань творчого характеру, зокрема таких, як створення власних висловлень, переказів, описів, есе, де учні могли б застосувати роботу з явищем синонімії. Такі завдання сприяють розвитку логічного й критичного мислення, формують уміння добирати мовні засоби відповідно до комунікативного завдання та типу тексту.

Також важливо було б розширити роботу над синонімами в межах позакласної та факультативної діяльності. На додаткових заняттях варто проводити мовні дослідження, творчі проєкти, конкурсні завдання та вправи, які потребують більшого часу, ніж дозволяє час, відведений для уроків. Лише систематична робота дасть змогу учням не лише запам’ятати визначення, а й навчитися практично використовувати синонімічні одиниці у щоденному мовленні.

### 3.3. Перспективні напрями застосування академічного «Російсько-українського словника» в сучасній шкільній мовній освіті

Академічний «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова є унікальною лексикографічною пам’яткою,

що відображає стан української літературної мови початку XX століття та фіксує значний обсяг питомої, діалектної, стилістично диференційованої та маркованої лексики. Попри те, що словник був створений понад століття тому, його наукова й освітня цінність залишається актуальною. Це зумовлює можливість і доцільність інтеграції матеріалів словника у сучасну шкільну мовну освіту.

Одним з ключових перспективних напрямів використання словника у шкільній практиці є *збагачення лексичного запасу учнів*. Словник містить численні українські відповідники до російських лексем, з-поміж яких велика кількість іменникових, дієслівних та прикметникових синонімів. Значна частина цих відповідників належить до питомого українського словника, що сприяє глибшому розумінню національно-мовних традицій. Робота з такими лексичними одиницями дає змогу показати, наскільки багатою є система українських синонімів, і водночас формує в учнів мовленнєву гнучкість та вміння добирати найточніші варіанти висловлення.

Іншим перспективним напрямом є *використання словника як інструмента історико-мовного аналізу*. Учні старших класів можуть ознайомлюватися з процесами формування літературної норми, змінами в лексичному складі мови, джерелами оновлення словника та історичними шляхами становлення українських синонімічних рядів. Таке залучення історичної лексикографії сприяє поглибленню загальномовної компетентності школярів, формує вміння бачити мовні явища в діахронічному вимірі та розуміти, як соціально-культурні чинники впливають на стан словникового складу.

Словник має значний потенціал і для методики роботи з лексичними та фразеологічними відповідниками. Укладачі словника широко послуговувалися фразеологізмами, народними зворотами, діалектними формами. Робота з таким матеріалом може стати ефективним інструментом *розвитку культуромовної компетентності учнів*, оскільки вони

вчаться розрізняти стилістично марковану лексику, знаходити контекстуально доречні відповідники, зіставляти нейтральні та експресивні форми. Особливо перспективним є використання цієї лексики під час вивчення фразеології, стилістики, розвитку зв'язного мовлення.

Крім того, словник може бути інтегрований у компетентнісний підхід до навчання, зокрема у *формуванні критичного мислення, умінь працювати з різними джерелами інформації, здійснювати порівняльний аналіз*. У роботі з учнями можна використовувати завдання, пов'язані з порівнянням відомостей з академічного словника з матеріалами сучасних тлумачних та синонімічних словників. Такі вправи формують уміння інтерпретувати словникові дефініції, аналізувати зміни у значеннях слів, простежувати причини появи або зникнення певних відповідників. Вони також навчають учнів знаходити інформацію в лексикографічних джерелах.

Особливої уваги заслуговує потенціал словника в роботі зі школярами, які володіють російською мовою як рідною або є двомовними. У цьому випадку *словник може стати ефективним засобом подолання інтерференції та формування україномовної компетентності*, оскільки він пропонує широкий спектр питомих українських відповідників до російських слів. Робота зі словником допомагає учням уникати калькування, вживання росіянізмів, активізує українську лексику та сприяє усвідомленню мовних норм.

Словник також є *перспективним ресурсом для діяльнісно орієнтованих завдань*. На його основі можуть бути створені вправи, спрямовані на редагування текстів, заміну невдалих слів точнішими, добір стилістично доречних синонімів. Особливо цінними є завдання, що пропонують учням редагувати фрагменти словникових статей, порівнювати синонімічні ряди або укладати власні мінісловники. Така діяльність активізує творчі здібності, включає учнів у мовотворчу роботу та формує уміння свідомо користуватися словниковими ресурсами.

У контексті сучасних освітніх вимог перспективним є також *використання словника в міжпредметних зв'язках*. Його можна ефективно застосовувати на уроках української літератури: для пояснення історичних реалій, уточнення архаїчної лексики, аналізу мовних особливостей письменників. Водночас словник може слугувати *джерелом для проєктних робіт, пов'язаних з дослідженням мовних явищ у різні історичні періоди або вивченням мовної спадщини діячів національного відродження*.

РУС виступає цінним джерелом для організації різних форм позакласної діяльності. Його матеріали дають змогу поєднати мовознавчі знання з культурологічними, історичними й творчими аспектами навчання, що відповідає сучасним освітнім тенденціям.

Однією з найбільш перспективних можливостей є *використання словника у мовознавчих гуртках*. Матеріали РУС дозволяють ознайомити школярів з розвитком української лексики та лексикографії, історією формування літературних норм, архаїчними та діалектними словами. Учні можуть аналізувати походження відповідників, зіставляти давні форми з сучасними, простежувати зміни в їхньому значенні. Така діяльність створює умови для поглиблення інтересу до мови як явища культури та історії, а також відкриває можливості для проведення мінідосліджень.

Особливу увагу слід звернути на можливість *використання словника під час підготовки мовних вікторин, олімпіад і конкурсів знавців української мови*. Оскільки словник містить багату синонімію, його матеріали можуть стати основою для створення цікавих завдань на визначення значення слів, добирання точних українських відповідників, виявлення стилістично доречних варіантів, складання синонімічних рядів. Такі завдання розвивають мовну інтуїцію учнів, тренують уміння аналізувати лексичні одиниці та сприяють формуванню точності й виразності мовлення.

Не менш важливим напрямом є *використання словника у проєктній та пошуково-дослідницькій діяльності, що набуває значної популярності у Новій українській школі*. Учні можуть працювати над індивідуальними або груповими проєктами, пов'язаними з історією певної групи слів, аналізом українських синонімів до російських іншомовних лексем, вивченням емоційно-експресивної або діалектної лексики. Такі проєкти дозволяють розвивати навички роботи з джерелами, формують критичне мислення та вміння здійснювати порівняльний аналіз мовних явищ.

Перспективним є також залучення словника під час проведення позакласних заходів літературно-мистецького спрямування — тематичних вечорів, зустрічей з діячами культури або музейних онлайн-екскурсій, присвячених історії української мови. Матеріали словника можуть бути використані як ілюстрації до мовної ситуації в Україні на початку XX століття.

Окрему роль відіграє *використання РУС у роботі з обдарованими учнями, які поглиблено вивчають українську мову*. Для них можуть бути організовані спецкурси або факультативи, присвячені історії української лексикографії та розвитку синонімії. Така форма роботи дає змогу ознайомити учнів з лінгвістичними традиціями та поглибити їхні знання про функціонування української мови в різні періоди її розвитку.

У матеріалах кваліфікаційної роботи пропонуємо зразки завдань для вивчення тем лексичного та лексикографічного циклу.

## 1. ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ

**Вправа 1**. *Доповніть синонімічні групи і поясніть значення підкреслених слів. Використайте для роботи тлумачний словник та інші словники синонімів, щоб зіставити синонімічні ряди і встановити відмінності. Зробіть висновок про сферу використання підкреслених слів, їхню активність / пасивність.*

Бублик – обарінок, синяк – басаман, білий – білість, благодійство – благодія́ння, наймит – бурлака, оселедець – бишак, білорученко – легкобит, бій – баталія, нора – лігво.

***Довідка для вчителя***:

1. Оба́рінок, нка, чол., *діал.* Бублик (СУМ, V, с. 463);

2. Басаман у, чол., *розм*. Смуга на тілі від удару (СУМ, I, с. 109).

3. Білість, *абстр. ім. до* білий (СУМ, I, с. 182).

4. Благодія́ння, *заст.* Безкорислива допомога, підтримка; добре діло, добрий учинок (СУМ, I, с. 193).

5. Бурлака, *заст.* Людина без постійної роботи і постійного місця проживання (СУМ, I, с. 259).

6. Наймит, а, чол.1. Робітник, що працює по найму у приватного власника, підприємця; батрак. 2. *перен*., *зневажл*. Той, хто захищає чужі інтереси не з переконання, а з корисливих мотивів (СУМ, V, с. 98);

7. Бишак, а, чол. Сорт великих астраханських оселедців (СУМ, I, с. 172);

8. Легкобит, а, чол., *діал*., *зневажл.* Людина, що живе легкими заробітками (СУМ, IV, с. 464);

9. Баталія, ї, жін. 1. *заст.* Бій, битва, бойовище (СУМ, I, с. 110);

10. Лігво, а, сер. Заглиблення або інше місце в землі, де живе тварина;
// *перен*., *розм*. Вбоге житло або постеля людини (СУМ, IV, с. 508).

*Коментар для вчителя*. Завдання спрямоване на формування в учнів уміння знаходити необхідну інформацію. У роботі передбачено використання словникових джерел. Учитель може подати кілька ілюстрацій з РУС, щоб показати наявність таких слів у синонімічних групах. Наприклад:

**Белору́чка** – білору́ченко, білору́к, (*ж.р.* -чка), ***легкобит*** (РУС, с. 29).

**Благоде́тельность** – добродійність, ***благодійність***, доброчи́нність (РУС, с. 40).

**Вправа 2**. *Доберіть синоніми до слів, використовуючи «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, зіставте з матеріалами інших словників синонімів.*

Акумуляція, акцентуація, калачики, амбразура, женихання, відлюдок, аромат, базіка, бідність, біда.

**Довідка для вчителя**:

1. Акумуля́ція, нагрома́дження, ску́пчення (РУС, І, с. 3).
2. Акцентуа́ція, наголо́шування (РУС, І, с. 3).
3. Кала́чики, проскурки́, проскури́на, соба́ча ро́жа (РУС, І, с. 4).
4. Амбразу́ра, стрільни́ця, бійни́ця (РУС, І, с. 5).
5. Жениха́ння, залиця́ння, зальо́ти (РУС, І, с. 5).
6. Анахоре́т, відлю́док, відлюдник, самі́тни́к (РУС, І, с. 6).
7. Арома́т, пах, за́пах, дух (РУС, І, с. 9).
8. Базіка́, базіка́ло, язика́тий, балаклій, бала́кайло, баля́сник, баляндра́сник (РУС, І, с. 14).
9. Бідність, убо́зтво, убо́гість, неста́тки, недоста́тки, бідно́та, мізе́рія, зли́дні (РУС, І, с. 19).
10. Біда́, ли́хо, лиха́ приго́да, лиха́ годи́на (РУС, І, с. 20).

*Коментар для вчителя*. Вправа спрямована на формування в учнів уміння добирати українські відповідники до слів, використовуючи матеріали академічного «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова; здійснювати пошукову роботу, використовуючи матеріали інших лексикографічних праць.

**Вправа 3**. *Розподіліть подані слова на діалектні та застарілі. До кожного слова доберіть синонім* (*сучасний відповідник*). *У роботі використайте тлумачні та синонімічні словники. Зробіть висновок про джерела формування синонімів.*

Мистець, гутірка, хустя, побій, дихавиця, білиця, хіть, баніція, саєта, метіль, валах, вагота.

**Довідка для вчителя**:

Діалектні: *гутірка* – розмова; *хустя* – білизна; *дихавиця* – астма; *хіть* – апетит; *метіль* – метелик, *валах* – метелик.

Застарілі: *мистець* – артист; *побій* – бій; *білиця* – послушниця; *баніція* – вигнання; *саєта* – атлас; *вагота* – вага.

*Коментар для вчителя*. Вправа спрямована на формування в учнів уміння розрізняти різні шари лексики української мови – діалектну та застарілу. Добирання сучасних відповідників сприяє збагаченню словникового запасу учнів, формує знання про шляхи формування синонімів української мови.

**Вправа 4**. *Оберіть один рідковживаний український іменник питомого походження, зафіксований у «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського та С. Єфремова. Потрібно:*

*1) пояснити його значення*;

*2) створити 3 речення, використовуючи це слово*;

*3) запропонувати пояснення про стилістичні можливості сучасного використання дібраної лексичної одиниці* (*поезія, художній прозовий текст, соцмережі тощо*).

**Довідка для вчителя**: *Наприклад, красноголовець.*

1) «КРАСНОГОЛО́ВЕЦЬ, чол. (Boletus Rufus, Schaeff.). Їстівний гриб із червоною або жовтогарячою шапкою; підосичник. *Гайку, гайку, дай гриба й бабку! сироїжку з добру діжку, **красноголовця** з доброго молодця* (Номис, 1864, № 340)» (СУМ, IV, с. 327);

2) 1. У лісовій тиші я натрапив на молодого ***красноголовця***, що виріс просто під старою березою.

2. Бабуся завжди питає, чи не траплялися мені в лісі ***красноголовці***, бо саме з ним виходить найсмачніша юшка.

3. Ми зупинилися перепочити, і саме тоді помітили ***красноголовця***, що сховався в тіні ялинки.

3) У поезії це слово воно може підкреслювати національний колорит. У художньому прозовому творі слово допомагає точніше відтворювати

побутові або етнографічні сцени, особливо в описах природи, лісових мандрів або традиційного грибництва. У соцмережах ця назва може з'являтися в публікаціях про походи, або як елемент мовної самобутності, що привертає увагу й підкреслює любов до рідної мови.

*Коментар для вчителя*. Вправа спрямована на розвиток уміння учнів працювати з маловживаною лексикою, зафіксованою в словнику. Завдання також розвиває творче мислення: учні не тільки знаходять і пояснюють слово, а й пробують застосувати його у різних стилях мовлення.

**Вправа 5**. *Складіть невеликий персональний словник* (*10–15 питомих українських синонімічних відповідників з* «*Російсько-українського словника*» *за ред. А. Кримського та С. Єфремова). Кожна словникова стаття повинна містити:*

- українське слово;
- стилістичну характеристику;
- походження слова;
- приклад уживання;
- інший сучасний відповідник.

*Коментар для вчителя*. Вправа має на меті сформувати в учнів уміння працювати з лексикографічними джерелами, а також розвинути навички систематизації та аналізу лексичних одиниць.

**Вправа 6**. *Проаналізуйте вступну статтю* «*Російсько-українського словника*» *за ред. А. Кримського та С. Єфремова*: *визначте головні принципи укладання, які сформулювали упорядники, та поясніть, як ці принципи впливають на добирання і подання лексичного матеріалу.*

*Коментар для вчителя*. Ця вправа спрямована на формування в учнів уміння працювати з науково-лінгвістичним текстом та осмислювати лексикографічні принципи укладання словника. Завдання сприяє розвитку критичного мислення, уміння узагальнювати та порівнювати, а також поглиблює знання про історію української лексикографії.

**Вправа 7**. *Порівняйте структуру двох лексикографічних статей з «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова: визначте, як подано заголовне слово, граматичні характеристики, тлумачення та відповідники, і зробіть висновки про послідовність та системність укладання.*

*Коментар для вчителя*. Це завдання розвиває в учнів уміння уважно аналізувати лексикографічну структуру словникових статей і порівнювати способи подання мовного матеріалу.

**Вправа 8**. *Визначте типові особливості словникового тексту «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова, звернувши увагу на використані скорочення, типи ремарок (стилістичні, територіальні, часові) та їхню функцію допомоги користувачеві отримати потрібну інформацію.*

*Коментар для вчителя*. Це завдання спрямоване на формування в учнів уміння орієнтуватися в специфічній мові словників та інтерпретувати допоміжні елементи лексикографічного опису. Аналіз скорочень і ремарок дозволяє зрозуміти, як упорядники структурують матеріал і якими засобами допомагають читачеві швидко знаходити потрібну інформацію.

**2. ПОЗАКЛАСНА РОБОТА**. Історія укладання РУС та його матеріали можуть стати цікавим та потрібним для розвитку світогляду школярів предметом обговорення та дослідження на різних заняттях у позаурочний час.

**Вправа 1**. *Створіть «мовну карту» України, виконавши такі завдання:*

1) *знайдіть у «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського та С. Єфремова діалектні українські відповідники до іменників: астма, білизна, айстра, апетит, лігво;*
2) *з'ясуйте, на якій території України вони поширені;*
3) *позначте ці слова на карті України.*

*Коментар для вчителя*. Таку вправу можна використати для занять на гуртку з української мови. Учитель повинен підготувати дві карти – карту території України та карту говорів української мови; провести перед виконанням завдання ознайомлювальну бесіду про карту говорів, показати її та подати учням коротку інформацію про специфіку діалектного поділу української мови.

**Вправа 2**. *Робота в групах. Підготовка інформації про укладачів словника. Перша група досліджує ключові факти з життя та наукової діяльності Агатангела Кримського* (*літературознавство*, *сходознавство*, *мовознавство*, *участь у діяльності УАН тощо*). *Друга група готує матеріали про Сергія Єфремова* (*літературний критик*, *історик літератури*, *громадський діяч*, *роль в УНР*, *статті та публіцистика*). *Кожна група повинна створити плакат або презентацію.*

*Коментар для вчителя*. Завдання спрямоване на формування в учнів уміння працювати групах, добираючи та використовуючи різні інформаційні джерела.

**Вправа 3**. *Напишіть есе на тему*: «*Якби А. Кримський і С. Єфремов жили сьогодні…*». *Спрогнозуйте, що б робили А. Кримський і С. Єфремов у сучасній Україні*:

- *про що б вони писали?*
- *які проблеми української культури порушували б?*
- *де могли б працювати?*
- *як би вони коментували сьогоднішню мовну політику?*

*Коментар для вчителя*. Це завдання спрямоване на розвиток творчого мислення, уміння проводити паралелі між минулим і сучасністю, а також на поглиблення знань учнів про діяльність Агатангела Кримського та Сергія Єфремова.

Отже, запропонована система вправ загалом спрямована на формування в учнів уміння працювати зі словниковими джерелами та встановлювати особливості іменникової синонімії в «Російсько-

українському словнику» за ред. А. Кримського та С. Єфремова та інших лексикографічних працях. Вправи допомагають зрозуміти, як упорядники добирали українські відповідники, якими принципами керувалися під час подання синонімічних рядів і як ці відповідники відображають мовну норму та національну специфіку. Така робота розвиває навики аналізу, критичного мислення й уважного ставлення до семантичних та стилістичних відтінків слів, формує в учнів уміння свідомо добирати потрібні лексичні одиниці та глибше розуміти структуру української лексики, а також сприяє значному розширенню свого словникового запасу.

**Висновки до Розділу 3**.

Вивчення синонімії у шкільному курсі української мови є невід'ємною складовою формування мовної компетентності учнів. Синонімічні ресурси мови забезпечують точність, виразність і різноманітність висловлення, тому їх опанування має не лише теоретичне, а й важливе практичне значення. Саме робота з синонімами дає змогу школярам усвідомити, як відтінки значень впливають на смисл і емоційне забарвлення повідомлення, формує чуття стилю та навички добору мовних засобів залежно від комунікативної мети.

У шкільній практиці тема синонімії сприяє розвитку кількох ключових умінь: уміння аналізувати мовні одиниці, визначати їхні семантичні та стилістичні характеристики, коригувати власне мовлення, уникати неточностей, тавтології. Робота зі синонімами допомагає не лише засвоювати лексику, а й формувати в учнів критичне та творче мислення, уміння працювати з текстом, редагувати й удосконалювати сказане чи написане.

Систематичне опрацювання синонімічних рядів також відкриває шлях до розуміння мовної норми, особливостей функціональних стилів, авторської індивідуальності в художній літературі. Воно створює умови для поглибленого сприймання художніх текстів.

Отже, вивчення синонімії в школі має комплексний характер і виконує важливу освітню та культурну функцію. Воно забезпечує учням мовне багатство, гнучкість і точність висловлення, розвиває мовленнєву культуру й водночас розширює їхній світогляд. Ґрунтовне опрацювання цієї теми є необхідною умовою становлення компетентного, свідомого й творчого користувача української мови.

# ВИСНОВКИ

«Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова є однією з найвагоміших лексикографічних праць початку XX століття, що істотно вплинула на розвиток української літературної мови. Це видання не лише виконало практичну функцію перекладного словника, а й стало інтелектуальним і культурним проєктом, спрямованим на укріплення української національної ідентичності, мовної самобутності та духовної автономії.

Словник має виняткове значення завдяки кільком ключовим чинникам. Насамперед він представив систематизовану, науково виважену українську лексику, що ґрунтувалася на живому мовленні, на фольклорних та літературних джерелах. Укладачі прагнули не до калькування російських одиниць, а до створення повноцінної, самодостатньої лексичної бази української мови.

Особливу цінність роботи становить значна увага до синонімії, що є однією з основних ознак багатства та гнучкості мови. А. Кримський та С. Єфремов подавали не лише прямі відповідники до російських слів, а й розгорнуті ряди українських синонімів, показуючи багатство українського лексики. Саме через синонімію укладачі демонстрували розвиненість і виразність української мови, спростовуючи поширений міф про її нібито обмежені можливості.

Розгорнуте подання синонімів у словнику стало також вагомим внеском у формування української стилістики. Мовці, письменники, журналісти та педагоги отримали інструмент, що дозволяв точніше передавати смислові нюанси, уникати кальок та штучних конструкцій, творити природне, багате мовлення. У такий спосіб словник виконує не лише перекладну функцію, а й виховує мовне чуття та культуру мовлення.

Порівняльний аналіз синонімії, здійснений на основі таких лексикографічних праць, як «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, «Короткий словник синонімів української

мови» П. Деркача (1975), «Словник синонімів української мови» А. Багмета (1982), академічний «Словник синонімів української мови»(1999–2000) та «Практичний словник синонімів української мови» С. Караванського (2014 р.), засвідчує наявність в українській перекладній частині РУСа низки синонімів, не закріплених в інших словниках.

Серед іменникових словотвірних синонімів, що їх не зафіксовано в інших лексикографічних працях, трапляються такі: *без-боро́д-**ий**, без-боро́дь-**к-о**; **без-не**-ви́н-н-ість, **не-по**-ви́н-н-ість*; ***бе́з**-смак, **не́**-смак, **без**-смак-**ови́ц**-я*; ***не**-сором-**ли́в**-ість, **мало**-соро́м-**н**-ість*; *Ара́б-**і**-я, Ара́б-**щ-ин**-а*; *аргумент-**а́ц**-ія, аргумент-**ува́**-нн-я*; ***архі**-чо́рт, **пере**-чо́рт*; *ба́б-**ств**-о, баб-**о́т**-а, баб-**о́цт-в**-о*; *банк-**н-о́т**-а, банк-**і́-вк**-а*.

Крім словотвірних синонімів, виокремлюємо й складні слова, які не закріплені в інших словниках.

З-поміж питомої лексики української мови, представленої лише в РУС, звертаємо увагу на такі іменники: до лексеми *берберу́с, байбару́с* – ***кисли́ч**, **квасни́ця***; до *бедрине́ць* – ***дрібча́сте зілля́чко**, **козе́л***, ***ко́злики***; до *ши́льник* – ***во́дяни́й попу́тник***; до *бища́к* – ***буркуне́ць*** тощо.

Виокремлюємо також діалектні слова, які відсутні в інших словниках синонімів, наприклад, *білору́ченко, (діал.)* ***легкоби́т***; *іклó*, (*діал.*) ***клик***; *розмóва*, (*діал.*) ***гомі́нка***; *бідня́к*, (*діал.*) ***худак*** тощо.

Крім цього, наявна й застаріла лексика, зафіксована лише в РУС. Наприклад, до іменника *вигна́нець* подано синонім ***бані́т***; до *атла́с* – ***саєт**а*; до *по́слушниця* – ***біли́ця***; до *бій* – ***побій*** тощо.

У «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського та С. Єфремова представлено значний пласт української лексики, зокрема численні ряди іменникових синонімів. Частина з них є унікальною, оскільки саме в цьому словнику вони вперше систематизовані та подані у впорядкованому вигляді. Відтак, словник не лише подає перекладні відповідники, а й демонструє багатство та гнучкість української синонімії, яка в окремих випадках не має аналогів в інших лексикографічних

джерелах. Ця особливість робить працю А. Кримського та С. Єфремова незамінним джерелом для вивчення історичного розвитку української мови та її лексичної системи.

Цей словник становить надзвичайно цінний матеріал, який може й повинен активно використовуватися в освітньому процесі. Його значення для шкільної практики зумовлене не лише історичною вагомістю, а й високою науковою якістю укладеної лексики, глибиною опрацювання синонімічних рядів та багатством мовного матеріалу.

Для сучасної школи це видання є важливим джерелом розвитку мовленнєвих компетентностей учнів. Воно дає змогу не лише знаходити точні перекладні відповідники, а й глибше усвідомлювати структуру української мови, її семантичні можливості та стилістичні відтінки. Робота з такими матеріалами сприяє розвитку навичок добору найдоречнішого мовного варіанту, формує грамотність та здатність працювати з текстом.

Словник А. Кримського та С. Єфремова також має велике значення як історико-культурне джерело. Він фіксує лексику, яка нині частково відійшла на периферію вживання або змінила стилістичний статус. Залучення цих елементів у навчальний процес дає можливість учням простежити динаміку розвитку української мови. Під час вивчення тем лексикології, фразеології, стилістики та історії мови словник може стати джерелом порівняльних спостережень, творчих завдань, мовних досліджень.

Використання словника в позакласній роботі створює особливо широкі можливості для творчої, дослідницької та аналітичної роботи учнів. Він може бути основою для мовних вікторин, конкурсів, проєктів, мінідосліджень, спецкурсів — усіх тих форм навчання, що сприяють формуванню самостійності, критичного мислення та мотивації до глибшого вивчення української мови.

Отже, «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова — це багатогранна праця, яка становить мовознавчу,

культурну й націєтворчу цінність. Він став свідченням високого рівня української лексикографії свого часу, сприяв зміцненню норм української літературної мови та продемонстрував її внутрішнє багатство через розмаїття синонімічних засобів. Саме тому ця праця зберігає актуальність і сьогодні, залишаючись важливим матеріалом наукових розвідок для мовознавців, освітян, перекладачів і всіх, хто прагне володіти українською мовою.

Словник має надзвичайно цінний потенціал у шкільній мовній освіті. Він не лише збагачує навчальний процес змістовно, але й сприяє вихованню мовної культури, розвитку національної свідомості та поглибленню інтересу до української мови як живої, історично сформованої й самобутньої системи.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. Українська мова: підруч. для 5 кл. закл. загальн. середн. освіти / Олександр Авраменко. Київ: Грамота, 2022. 208 с.

2. Авраменко О. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти / Олександр Авраменко. Київ: Грамота, 2018. 208 с.

3. Багмет А. Словник синонімів української мови / ред. Лужницький Г. і Рудницький Л. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1982. 465 с. URL:https://diasporiana.org.ua/slovniki-dovidniki/bagmet-a-slovnyk-synonimiv-ukrayinskoyi-movy-tom-i-a- (дата звернення: 20.10.2025).

4. Бевзенко А.Т. До історії питання про лексичну синоніміку. *Збірник робіт аспірантів Одеського ун-ту. Гуманітарні науки*. 1964. С. 250–256.

5. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. Київ: Либідь, 1993. 336 с.

6. Бондар О., Карпенко Ю., Микитин-Дружинець М. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб. Київ: Видавничий центр «Академія", 2006. 368 с.

7. Біляєв О. М., Мельничайко В. Я., Пентилюк М. І., Передрій Г. Р. Методика вивчення української мови в школі : посіб. для вчителя. Київ: Рад. шк., 1987. 246 с.

8. Булаховський Л. А. Нариси загального мовознавства. Київ: Рад. шк., 1955. 247 с.

9. Ващенко В. С. Українська семасіологія: Типологія лексичних значень. Дніпропетровськ, 1981. 68 с.

10. Ващенко В. С. Синоніми та їх значення в мовному житті (Основні положення). *Українська народна лексика*. Дніпропетровськ, 1973. С. 55–60.

11. Ващенко В.С. Синонімічний словник-мінімум української мови. Дніпропетровськ, 1972. 91 с.

12. Глазова О. П. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 224 с.

13. Гнатюк І. С. А. Ю. Кримський – лексикограф. *Волинь філологічна: текст і контекст. Агатангел Кримський у контексті української та світової культури*: зб. наук. праць. Луцьк: РВВ «Вежа», 2006. С. 86–89.

14. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Українська мова: підруч. для 5 класу закл. загальн. середн. Освіти. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2022 . 256 с.

15. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року). 2023. URL: https://mon.gov.ua/staticobjects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Movno-literat.osv.hal/27.11.2023/Ukr.mova.5-6-kl.Holub.Horoshkina.27.11.2023.pdf (дата звернення: 20.10.2025).

16. Голуб Н.Б., Котусенко О.Ю., Горошкіна О.М. Програма «Українська мова» для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання 10-11 класи (рівень стандарту). 2017. URL: https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv (дата звернення: 20.10.2025).

17. Грищенко А. П. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища шк., 2002. 439 с.

18. Гуцуляк Т. Є. Лексикографічні пам’ятки як джерело для дослідження деривaційного потенціалу слова. *Діалектологічні студії* («*Діалект і пам’ятка*»). Львів: Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича, 2019. Вип. 12. С. 350–367.

19. Данилюк Н. О. А. Ю. Кримський і «Російсько-український словник»1924–1933 рр. *Мовознавство*. 1991. № 5. С. 70–75.

20. Деркач П. М. Короткий словник синонімів української мови / ред. Волков В. Нью-Йорк: Наукове-Дослідче Товариство Української Термінології, 1975. 213 с. URL: https://diasporiana.org.ua/slovniki-

dovidniki/13465-derkach-p-korotkiy-slovnik-sinonimiv-ukrayinskoyi-movi/ (дата звернення: 05.09.2025).

21. Словник синонімів української мови в 2-х томах. Київ: Наукова думка, 1999-2000. URL: https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/ (дата звернення: 10.09.2025).

22. Дячук Т. М. Значення академічного словника в становленні української лексикографії. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2007. Вип. 14. С. 87–93.

23. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ: Наук. думка, 1984, 255 с.

24. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови: у 2-х частинах. Київ : Рад. шк., 1965.

25. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: підруч. для 5-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ: Генеза, 2022. 240 с.

26. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: (рівень стандарту): підруч. для 10-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ: Генеза, 2018. 192 с.

27. Заболотний О.В., Заболотний В.В., Лавринчук В.П., Плівачук К.В., Попова Т.Д. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти. 2021. URL: https://mon.gov.ua/staticobjects/mon/sites/1/zagalna%20seredn ya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Movno-literat.osv.hal/Ukr.mova.5-6-kl.Zabolotnyy.ta.in.14.07.21.pdf (20.10.2025).

28. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Київ: Українська книга, 2000. 480 с. URL: https://kropivnitsky.maup.com.ua/assets/files/praktichnij_slovnik_sinonimiv_ukrajinskoji_movi.pdf (дата звернення: 17.09.2025).

29. Караман С. О., Караман О. В., Плющ М. Я. та ін. Методика навчання української мови в гімназії. Київ: Ленвіт, 2008. С. 201–203.

30. Карпіловська Є., Кочерга О., Мейнарович Є. Українська наукова мова в академічному «Російсько-українському словникові» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова. *Вісник Національного університету*

«*Львівська політехніка»: Проблеми української термінології.* Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2008, № 620. С. 110–116.

31. Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів / за ред. В. О. Винника. Київ: Рад. шк., 1988. 198 с.

32. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 368 с.

33. Кримський А. Ю. Російсько-український словник / ред. А. Ю. Кримський та С. О. Єфремов. Київ: Держ. вид-во України–УАН, 1924–1933, 2007. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Rosukr_akademichnyi_slovnyk.pdf (дата звернення: 2.09.2025).

34. Лисиченко Л. А. Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти. Харків: Вид. група «Основа», 2008. 272 с.

35. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української літературної мови. Харків: Вища школа, 1976. 108 с.

36. Мойсієнко О. К. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підручник. Київ: Знання, 2010. 270 с.

37. Нечитайло О. І. Синоніми в лексикографії: монографія. Київ: Наукова думка, 1987.

38. Паламарчук Л. С. Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1957. 95 с.

39. Пентилюк М. І. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах. Київ: Ленвіт, 2009. С. 187–189, 215.

40. Поздрань Ю. В. «Російсько-український словник»за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті: монографія / за наук. ред. О. М. Тищенко. Вінниця, 2018. 292 с.

41. Поздрань Ю. В. «Російсько-український словник» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова як джерело перекладних словників XX–XXI ст.: офіційний статус та лексикографічна критика. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*: зб. кнаук. праць. Хмельницький, 2016. Вип. 10. Т. 2. С. 281–287.

42. Полюга Л. М. Словник синонімів української мови. 2-е вид. Київ: Довіра, 2006. 477 с.

43. Порадник для укладачів фахових словників. URL: http://www.lp.edu.ua/tc.terminology/TK_vocab.htm (дата звернення: 11.09.2025).

44. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови: Підручник. 3-тє вид., перероб. і доповн. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2000. 248 с.

45. Пронь Т. Відображення словотвірно-стилістичного потенціалу української мови у словниках (на матеріалах «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського та «Словника синонімів української мови» у 2 т. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки. 2010. Том III. Філологічні науки.* С. 72–80. URL: ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3727/Pron%27_Vidobrazhennya (дата звернення: 10.09.2025).

46. Резніченко К. М. Основи методики викладання української мови.Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. С. 98–101.

47. Сагач Г. М. Ділова українська мова. Київ: Знання, 2004. С. 112–114.

48. Русанівський В. М., Клименко Н. Ф. Від універсальної бази лінгвістичних знань до комп'ютерного укладання словників. *Мовознавство*. 1995. № 4–5.

49. Семак Л. А. Лексична синоніміка у сучасній українській жіночій прозі (функціонально-семантичний аспект): дис… на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпро, 2021. 23 с.

50. Сидоряк А. Джерела іменникових синонімічних відповідників у «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського та С. Єфремова.

*Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету* (25–27 квітня 2023 року). Філологічний факультет. Чернівці: Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. С. 207–208. URL: https://drive.google.com/file/d/1O4tAcigGTChdf9L7w2_WoyMVqJXtgkfW/view

51. Сидоряк А. Іменникова синоніміка «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова у зв'язку з сучасною практикою укладання словників синонімів. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету* (*16–18 квітня 2024 року*). *Філологічний факультет*. Чернівці: Чернівец. нац. ун-тет ім. Ю. Федьковича, 2024. С. 167–168. URL: https://www.chnu.edu.ua/media/5iufozdl/filolohichnyi_2024.pdf

52. Сидоряк А. Складні слова як важливе джерело іменникових синонімів у «Російсько-українському словнику» за ред. А. Кримського та С. Єфремова. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (12–13 травня 2025 року)». Філологічний факультет*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-тет ім. Ю. Федьковича, 2025.

53. Сидоряк А, Гуцуляк Т. Матеріали «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова як важливе джерело питомих іменникових синонімів української мови. «*Платон мені друг, але істина дорожча*»: *між вірністю пам'яті та пошуком істини: зб. матеріалів III Міжнародної молодіжної конференції* (3–4 березня 2025 року, м. Чернівці). За заг. ред. Тичініної А., Горохолінської І., Калинич К., Бешлей О., Христана Н., Луцана І. Чернівці: Чернівец. нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича, 2025. С. 296–299. URL: https://drive.google.com/drive/folders/1_xa6Qm_I5GzL9HgovzXYERN4nRq4WVp

54. Словник української мови у 20 томах / ред. Русанівський В. М. Київ: Наук. думка, 2010. URL: https://1677.slovaronline.com/ (дата звернення: 15.09.2025).

55. Старко В. Ф. «Російсько-український словник» (1924–1933) та українське академічне словникарство. *Українське мовознавство*. 2008. Вип. 38. С. 174–180.

56. Скрипник Л. Г. Синоніміка у фразеології. *УМЛШ.* 1972. № 6. С. 25–35.

57. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за ред. Білодіда І. К. Київ: Наук. думка, 1973. 438 с.

58. Словник української мови в 11 томах / за ред. Білодіда І. К. Київ: Наук. думка, 1970 – 1980. URL: http://sum.in.ua/ (дата звернення: 5.09.2025).

59. Тищенко О. М. Лексикографічний контекст четвертого тому Російсько-українського словника за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова: умовне відтворення реєстру. *Українська мова*. 2015. № 4. С. 89–100.

60. Ткач Л. О. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку. Чернівці: Книги – XXI, 2007. 704 с.

61. Українська мова: енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В. М. Русанівський [та ін.]. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: Вид-во ім. М. П. Бажана, 2004. 820 с.

62. Філон М. І., Хомік О. Є. Сучасна українська мова. Лексикологія. Частина 1. *Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. 271 с.